

Mövzu 3 : “Beynəlxalq xüsusi hüququn subyektləri”**P L A N**

1. Beynəlxalq xüsusi hüququnda fiziki şəxslərin hüquqi vəziyyəti
2. Beynəlxalq xüsusi hüquqda hüquqi şəxslər
3. Dövlət-beynəlxalq xüsusi hüququn subyekti kimi

Ə D Ə B İ Y Y A T:**D ə r s l i k l ə r:**

S.S.Allahverdiyev – «Azərbaycan Respublikasının Beynəlxalq xüsusi hüquq kursu». Dərslik. Bakı, 2007.

Z.Qafarov, A.Əbilov – «Beynəlxalq xüsusi hüquq». Dərslik. Bakı, 2007.

S.S.Allahverdiyev – «Azərbaycan Respublikasının Mülki hüquq kursu» 4 cildlik. Dərslik. Bakı, 2001-2009.

M.M.Boquslavskiy – «Mecdunarodnoe çastnoe pravo». Dərslik. M., 2006.

Q.K.Dmitrieva – «Mecdunarodnoe çastnoe pravo». Dərslik. M., 2004.

X ü s u s i ə d ə b i y y a t l a r:

S.S.Allahverdiyev – «Beynəlxalq xüsusi hüquq». Dərs vəsaiti. Bakı, 2007.

Z.Qafarov, A.Əbilov – «Beynəlxalq xüsusi hüquq». Dərslik. Bakı, 2004.

M. Dəmirçiyeva – «Ailə hüququ», dərslik. Bakı, 2003.

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. Bakı, 1999.

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin komentariyası – I-III cildlər. Bakı, 2004-2008.

GİRİŞ

Beynəlxalq xüsusi hüquq doktrinası xarici elementli münasibətlərdə subyekt qismində iştirak edənləri 4 qrupa bölür ki, onlar beynəlxalq xüsusi hüququn subyektləri adlanır.

1. Fiziki şəxslər
2. Beynəlxalq təşkilatlar (həm dövlətlərarası, həm də qeyri-hökumət tipli)
3. Dövlətlər
4. Hüquqi şəxslər

Dövlət – beynəlxalq xüsusi hüququn subyektı yalnız o halda ola bilər ki, onu iştirak etdiyi xarici elementli mülki münasibətlərin ikinci tərəfi qismində ya xarici fiziki şəxs, yada xarici hüquqi şəxs və yaxud da qeyri-hökumət beynəlxalq təşkilatları çıxış etsin.

Sual 1. BEYNƏLXALQ XÜSUSİ HÜQUQDA FİZİKİ ŞƏXSLƏRİN HÜQUQİ VƏZİYYƏTİ.

Vətəndaşlıq hər hansı bir dövlətlə fiziki şəxsin çevik siyasi-hüquqi əlaqəsində ifadə olunur. Konkret bir dövlətə bağlılığı ilə seçilən vətəndaş həmin dövlətin hüduqlarını aşdıqdan sonra əcnəbiyə çevrilir. "Miqrasiya" məcəlləsinə görə əcnəbi dedikdə Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olmayan və başqa dövlətin vətəndaşlığına mənsub olan şəxs başa düşülür. Vətəndaşlığı olmayan şəxs isə Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olmayan və başqa dövlətin vətəndaşlığına mənsub olmayan şəxslərdir.

Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin mülki hüquqi vəziyyəti probleminin əsasında əhalinin miqrasiyası durur. Yer kürəsinin ayrı-ayrı nöqtələrində baş verən hadisələr insanların miqrasiyasına təsir göstərir. XX əsrin axırlarında Sovet İttifaqının dağılması, Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin elan edilməsi, Respublika üçün süni şəkildə yaradılan Dağlıq Qarabağ konfliktini istər Azərbaycan Respublikasından xarici dövlətlərə, istərsə də xaricdən Azərbaycan Respublikasına əhali axınına səbəb olmuşdur.

Yeni iqtisadi sistemə keçidlə əlaqədar iş yerlərini itirmiş Azərbaycan vətəndaşlarının xeyli hissəsi xarici dövlətlərə, xüsusən Rusiya Federasiyasına immiqrasiya etmişlər. Digər tərəfdən respublika iqtisadiyyatı xarici investorların üzünə açıq elan edilmiş, xarici fiziki və hüquqi şəxslərin Azərbaycanda fəaliyyəti genişlənməmişdir.

Dünyada əhalinin miqrasiyası həm beynəlxalq hüquqda, həm də dövlətdaxili qanunvericilikdə xaricilərin hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsini zəruri etmişdir. İnsan hüquqları sahəsində əsas beynəlxalq standartlar xaricilərin hüquqi vəziyyətinin əsasını təşkil edir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının üçüncü fəslində «Əsas insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları» adlanır. Həmin fəsildə yalnız Azərbaycan vətəndaşları üçün nəzərdə tutulan hər neçə maddə (42, 52-57-ci maddələr) istisna olmaqla sadalanan hüquqlar bütün insanlara, o cümlədən xaricilərə şamil edilir. Konstitusiyanın 69 və 70-ci maddələri yalnız xaricilərə aiddir. 69-cu maddədə deyilir ki, əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər Azərbaycan Respublikasında olarkən, qanunla və ya Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilə ilə başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları ilə bərabər bütün hüquqlardan istifadə edə bilər və bütün vəzifələri yerinə yetirməlidirlər. Azərbaycan Respublikasının ərazisində daimi yaşayan və müvəqqəti qalan əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquq və azadlıqları yalnız beynəlxalq hüquq normalarına və Azərbaycan Respublikasının qanunlarına uyğun olaraq məhdudlaşdırıla bilər.

Azərbaycan Respublikasının xarici dövlətlərlə bağladığı hüquqi yardım haqqında müqavilələrin demək olar ki, hamısında əmlak hüquqlarının müdafiəsi sahəsində milli recim prinsipi nəzərdə tutulub. Hüquqi yardım haqqında İran İslam Respublikası ilə 1998-ci ildə bağlanan müqavilələrin birinci maddəsində deyilir: «Razılığa Gələn Tərəflərin hər birinin ərazisində digər Tərəflərin vətəndaşları öz şəxsi və əmlak hüquqlarına münasibətdə həmin tərəfin öz vətəndaşları üçün nəzərdə tutulan hüquqi müdafiədən istifadə edirlər». Və yaxud Türkiyə Respublikası ilə 2002-ci ildə bağlanan oxşar müqavilənin 2-ci maddəsinə görə bir Razılığa Gələn Tərəfin vətəndaşları digər Razılığa Gələn Tərəfin ədliyyə idarələrində baxılan mülki və ticarət işlərində həmin

Razılığa Gələn Tərəfin vətəndaşları ilə eyni şərtlərlə hüquqi müdafiəyə malikdir. Bir Razılığa Gələn Tərəfin vətəndaşları mülki və ticarət işlərində digər Razılığa Gələn Tərəfin ədliyyə idarələrinə həmin Razılığa Gələn Tərəfin vətəndaşları ilə eyni şərtlərlə sərbəst iddia qaldırmaq hüququna malikdirlər.

«Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyəti haqqında» Qanun bu kateqoriyadan olan şəxsləri iki qrupa bölür:

1) immiqrantlar; 2) ölkədə müvəqqəti olanlar. İmmiqrantlar 1998-ci il «İmmiqrasiya haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə müəyyən edilmiş qaydada immiqrasiyaya icazə almış şəxslərdir. Onlar Azərbaycan Respublikasına daimi və ya müvəqqəti yaşamağa gələ bilirlər. Digər qanuni əsaslarla (turizm, şəxsi iş, xidməti ezamiyyət və s.) Azərbaycan Respublikasının ərazisində olan əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər Azərbaycan Respublikasında müvəqqəti olan hesab edirlər.

Vətəndaşlığı olmayan şəxslərin (apatridlər) statusu ilə əlaqədar BMT səviyyəsində 1954-cü ildə «Apatridlərin statusu haqqında», 1961-ci ildə «Vətəndaşsızlıq hallarının azaldılması haqqında» konvensiyalar qəbul edilmişdir.

«Apatridlərin statusu haqqında» Konvensiyanın 1-ci maddəsinə görə «apatrid» termini altında hər hansı dövlət tərəfindən onun qanununa görə vətəndaş sayılmayan şəxs nəzərdə tutulur. Apatridlər öz aralarında bərabər statusa malik olmalı, razılığa gələn dövlətlər həmin konvensiyanın müddəalarını apatridlərə, onların irqinə, dininə və ya ölkə mənşəyi əlamətlərinə görə heç bir ayrı-seçkilik qoyulmadan tətbiq etməlidirlər. Konvensiyanın 12-ci maddəsinə görə apatridin şəxsi statusu onun daimi yaşadığı yerin (**Lex domicilli**), beləsi yoxdursa, yaşadığı ölkənin qanunları ilə müəyyən edilir. Apatridlərin əmlak, müəlliflik və sənaye, assosiasiyalar, məhkəməyə müraciət etmək, əmək, sosial təminat, təhsil və digər hüquqları konvensiyada nəzərdə tutulmuşdur. Azərbaycan Respublikası «Apatridlərin statusu haqqında» Konvensiyanın 31 may 1996-cı ildə ratifikasiya etmişdir.

Vətəndaşsızlıq hallarının azaldılması haqqında Konvensiya adından göründüyü kimi vətəndaşsızlığa gətirib çıxaran şəraitin aradan qaldırılması məqsədi ilə qəbul edilmişdir. Razılığa gələn dövlətlər ərazilərində doğulan, əks halda vətəndaşlıq əldə edə bilməyən uşaqlara öz vətəndaşlığını verməyi öhdələrinə götürürlər. Şəxsin vətəndaşlıqdan məhrum edilməsi onu apatridə çevirirsə, bu yolverilməz hesab edilir. Razılığa gələn dövlətin qanunu fiziki şəxsin şəxsi statusunda hər hansı bir dəyişiklik (məsələn, nikahın bağlanması, nikahın pozulması, övladlığa götürmə və s. hallarda) nəticəsində vətəndaşlığın itirilməsini nəzərdə tutursa, vətəndaşlığın bu cür itirilməsi yeni vətəndaşlığın əldə edilməsi ilə şərtləndirilir. Azərbaycan Respublikası 1996-cı ildən bu konvensiyanın iştirakçısıdır.

Xarici dövlətlərin bir qisminə əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyəti haqqında xüsusi qanunlar qəbul edilib (AFR, Rusiya Federasiyası, Belarusiya, Qazaxıstan və s.). Bir qisim dövlətlərdə xaricilərin hüquqi statusu məsələsi bütövlükdə beynəlxalq xüsusi hüququn tərkibində öyrənilir (Fransa, Əlcəzair və s.), bəzi dövlətlərdə isə bu məsələ inzibati hüququn predmetinə aid edilir (AFR, Avstriya və s.).

Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti. Fiziki şəxsin hüquq qabiliyyəti hüquqlara malik olma, vəzifələr daşıma qabiliyyətidir. Hüquq qabiliyyəti fiziki şəxslər üçün onların anadan olduğu andan yaranır. Hüquq qabiliyyətinin həcmi, yəni hüquq və vəzifələrin dairəsi qanunla müəyyən olunur.

Fəaliyyət qabiliyyəti şəxsin öz hərəkətləri ilə hüquq münasibətlərinə girmək, subyektiv hüquqları həyata keçirmək, hüquqi vəzifələri icra etmək qabiliyyətidir. Yalnız hüquq və fəaliyyət qabiliyyətinə malik olan şəxslər hüququn subyektinə kimi çıxış edə

bilərlər.

Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin gəldiyi dövlətin ərazisində hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti tanınır. Bu məsələ birbaşa ümumqəbuledilmiş beynəlxalq hüquq normalarından irəli gəlir. BMT-nin 1948-ci il «İnsan hüquqları haqqında» Ümumi Bəyannaməsinin 6-cı maddəsində deyilir: «Hər bir insan harada olursa-olsun hüquq subyekti kimi tanınmaq hüququna malikdir». Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə gəldiyi dövlətin ərazisində; xüsusən mülki dövriyyədə milli recim verilir.

Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti onların şəxsi qanunu ilə (**Lex personalis**) müəyyən edilir. Şəxsi qanun iki variantda tətbiq edilir: 1) şəxsin vətəndaşı olduğu ölkənin qanunu (**Lex patriae**); 2) şəxsin daimi yaşadığı yerin qanunu (**Lex domicilli**). Azərbaycan Respublikasının «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Qanununda hər iki variantdan istifadə edilərək, birincisi əcnəbilərə münasibətdə, ikincisi vətəndaşlığı olmayan şəxslərə münasibətdə nəzərdə tutulmuşdur. Qanunun 9-cu maddəsinə görə vətəndaşı olduğu ölkənin hüququ (**Lex patriae**) fiziki şəxsin şəxsi qanunu hesab edilir. İki və daha çox vətəndaşlığı olan şəxs üçün onun daha sıx əlaqəli olduğu ölkənin hüququ (**Proper Law**) qanun sayılır. Vətəndaşlığı olmayan şəxsin şəxsi qanunu isə onun daimi yaşadığı ölkənin hüququ (**Lex domicilli**) hesab edilir.

Bütün bunlarla bərabər qanunun 15-ci maddəsində göstərilir ki, əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları ilə bərabər mülki hüquq və fəaliyyət qabiliyyətinə malikdir. Yəni onlara beynəlxalq xüsusi hüquq münasibətləri sferasında milli recim verilir. Qarşılıqlı olaraq cavab tədbiri kimi bu qaydadan istisnalar müəyyən edilə bilər.

Əcnəbilərin hüquq qabiliyyətinin həcmi onun vətəndaşı olduğu ölkənin hüququ ilə müəyyən edilməsi (hər halda «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Qanunun 9 və 10-cu maddələrindən belə nəticə çıxır) təcrübədə müəyyən anlaşılmazlıq yarada bilər. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının hüquq sistemində məlum olmayan və ya orada nəzərdə tutulmayan, lakin vətəndaşı olduğu ölkənin hüquq sistemində təsbit edilən hər hansı bir hüququn təmin edilməsini əcnəbi Azərbaycanda olarkən tələb edərsə, necə hərəkət etmək lazımdır? Müasir beynəlxalq xüsusi hüquq doktrinası əcnəbinin belə vəziyyətdə vətəndaşı olduğu ölkənin hüququna istinad etməsini düzgün hesab etmir. Bunun əksi olan vəziyyətdə, yəni əcnəbiyə gəldiyi dövlət ərazisində onun vətəndaşı olduğu ölkənin hüquq sistemində məlum olmayan hüquqlar isə verilə bilər. Bu mənada «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Qanunun sözü gedən normalarında əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquq qabiliyyətinin müəyyən edilməsinə münasibətdə yalnız Azərbaycan hüququna istinad edən birtərəfli kollizion hüquq normasının nəzərdə tutulması daha məqsədemüvafiq olardı.

Əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər, bir qayda olaraq, yerli hüquq sisteminin müəyyən etdiyi həcmdə hüquq qabiliyyətinə malik olur. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, yalnız mülki dövriyyədə əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər yerli vətəndaşlara bərabər tutulur. Demək olar ki, heç bir dövlətdə əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə siyasi hüquqlar verilmir. Onlar seçmək və seçilmək, dövlət qulluğunda işləmək, hərbi mükəlləfiyyət daşımaq kimi hüquqlara iddia edə bilməzlər. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 126-cı maddəsinə görə Azərbaycan Respublikasında yalnız Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları hakim ola bilərlər və s.

Mülki dövriyyənin özündə də ayrı-ayrı sahələr üzrə əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin iştirakı qanunla məhdudlaşdırıla bilər. «Əcnəbilərin və vətəndaşlığı

olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununun 11-ci maddəsinə görə müəyyən vəzifələr tutmaq, yaxud müəyyən fəaliyyət növləri ilə məşğul olmaq Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığı ilə şərtləndirildiyi hallarda əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər belə vəzifələr tuta və belə fəaliyyətlə məşğul ola bilməzlər.

Əcnəbilərin fəaliyyət qabiliyyətinin onların vətəndaşı olduğu ölkənin hüququna, vətəndaşlığı olmayan şəxslərin fəaliyyət qabiliyyətinin isə onların daimi yaşadığı ölkənin hüququna tabe edilməsi beynəlxalq xüsusi hüquqda ənənəvi xarakter daşıyır. Əksər dövlətlərin qanunvericiliyində məhz (Macarıstan, Çexiya, Polşa, AFR, Yaponiya və s.) məsələnin belə həllinə üstünlük verilir. Latin Amerikasına ölkələrində qüvvədə olan Bustamant Məcəlləsində isə əcnəbinin fəaliyyət qabiliyyətinin müəyyən edilməsi zamanı şəxsi qanunun hər iki variantına istinad edilərək, onlardan hər hansı birinin seçilməsi razılığa gələn dövlətin ixtiyarına buraxılır.

Əcnəbinin fəaliyyət qabiliyyətinin onun vətəndaşı olduğu dövlətin hüququ ilə müəyyən edilməsi tarixən ticarət və təsərrüfat dövriyyəsinin maraqlarına uyğun olmamışdır. Bəzən təcrübədə özünü tam fəaliyyət qabiliyyəti kimi qələmə verən əcnəbi ticarət və təsərrüfat sahəsində bağladığı əqd üzrə yaranan məsuliyyətdən yaxa qurtarmaq üçün sonradan vətəndaşı olduğu ölkənin hüququna istinad edərək fəaliyyət qabiliyyətli olmadığını əsas gətirmişdir. Yerli tacirlərin müdafiəsi üçün hələ 1861-ci ildə Fransa Kassasiya Məhkəməsi «Lizardi işi» üzrə qəbul etdiyi qərarla oxşar situasiyanı təhlil edərək göstərirdi ki, əcnəbi əqdin bağlandığı yerin qanununa görə fəaliyyət qabiliyyəti olduğu üçün belə əqd etibarlı hesab edilməlidir.

Əcnəbinin fəaliyyət qabiliyyətinin müəyyən edilməsi ilə bağlı **Lex patriae** kollizion bağlanmaya üstünlük verən xarici dövlətlərin əksəriyyətinin qanunvericiliyində həmin qaydadan istisnalar da müəyyən edilmişdir.

Qeyd edilən məsələ ilə əlaqədar «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 10-cu maddəsinin ikinci və üçüncü hissəsində aşağıdakı istisnalar nəzərdə tutulmuşdur: 1) bağladığı əqdə görə fiziki şəxsin fəaliyyət qabiliyyəti əqdin bağlandığı ölkənin hüququ ilə (**Lex loci actus**) müəyyən edilir; 2) vurulmuş ziyan nəticəsində əmələ gələn öhdəliklər barəsində fiziki şəxsin fəaliyyət qabiliyyəti vurulmuş ziyanla bağlı öhdəliyin yarandığı ölkənin hüququ ilə (**Lex loci delicti commissi**) müəyyən edilir; 3) fiziki həxsin fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxs hesab edilməsi və ya fəaliyyət qabiliyyətinin məhdudlaşdırılması məhkəmənin mənsub olduğu ölkənin hüququna (**Lex fori**) əsasən həyata keçirilir.

Anqlo-sakson hüquq sistemli ölkələrdə fiziki şəxsin fəaliyyət qabiliyyətinin müəyyən edilməsi zamanı əsasən **Lex domicilli** prinsipinə üstünlük verilsə də, bir sıra öhdəlik münasibətləri zamanı əqdin bağlandığı yerin qanununa istinad hallarına da rast gəlinir.

Məsələyə analoci münasibət bir sıra beynəlxalq müqavilələrdə də öz əksini tapmışdır. 1930-cu il «Veksellər haqqında» Cenevrə Konvensiyasının 1-ci maddəsinə görə şəxsin sadə və köçürmə veksellər üzrə qabiliyyəti onun milli qanunu ilə müəyyən edilir, lakin milli qanuna görə qabiliyyətə malik olmayan, vekseli imzaladığı yerin qanununa görə qabiliyyətli hesab edilən şəxs tam məsuliyyətlidir. 1931-ci il «Çeklər haqqında» Cenevrə Konvensiyasında da oxşar norma nəzərdə tutulmuşdur.

Bir qayda olaraq, dövlətlər arasında bağlanan hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında beynəlxalq müqavilələrdə də fiziki şəxsin hüquq və fəaliyyət qabiliyyətinin hansı qanunla müəyyən edilməsi məsələsinə toxunulur. 23 oktyabr 2001-ci ildə Azərbaycan Respublikası ilə Latviya Respublikası arasında bağlanan hüquqi yardım

haqqında müqavilənin 21-ci maddəsinə görə fiziki şəxsin fəaliyyət qabiliyyəti bu şəxsin vətəndaşı olduğu və ya ərazisində daimi yaşayış yeri olduğu Razılığa Gələn Tərəfin qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir.

22 yanvar 1993-cü ildə MDB dövlətləri arasında bağlanan «Hüquqi yardım haqqında» Konvensiyanın 23-cü maddəsinə görə fiziki şəxsin fəaliyyət qabiliyyəti onun vətəndaşı olduğu Razılığa Gələn Tərəfin qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir.

Fiziki şəxsin hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti onun ad hüququ ilə də sıx əlaqəlidir. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 26-cı maddəsinə görə hər bir fiziki şəxsin addan, ata adından və soyaddan ibarət adı olmaq hüququ vardır. Fiziki şəxsin hüquq və vəzifələri öz adı ilə əldə edir və həyata keçirir.

Fiziki şəxsin ad hüququ qanunla qorunur. Fiziki şəxsin öz adını dəyişdirdikdə, bu barədə borclularına və kreditorlarına məlumat verməlidir. Əks təqdirdə o, adının dəyişməsi barədə həmin şəxslərdə məlumatın olmamasının doğurduğu nəticələrin riskini daşıyır.

Fiziki şəxsin ad hüququ ilə əlaqədar kollizion məsələlər «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 14-cü maddəsi ilə tənzimlənir. Orada deyilir ki, fiziki şəxsin adı, ondan istifadə və onun müdafiəsi fiziki şəxsin qanunu ilə müəyyən edilir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi həmin qanunun 9-cu maddəsinə görə vətəndaşlığa malik olan fiziki şəxslər üçün vətəndaşı olduğu ölkənin hüququ, vətəndaşlığı olmayan şəxslər üçün isə daimi yaşadığı yerin hüququ onların şəxsi qanunu hesab edilir.

Şəxsin xəbərsiz itkin düşmüş hesab olunması və ya ölmüş elan edilməsinin kollizion məsələləri. Fiziki şəxsin itkin düşmüş hesab olunması və ya onun ölmüş elan edilməsinin hüquqi əsasları, həlli qaydası və hüquqi nəticələri xarici dövlətlərin qanunvericiliyi ilə eyni qaydada tənzimlənməməsi təcrübədə müəyyən çətinliklərin ortaya çıxmasına səbəb olur.

Bir sıra dövlətlərin hüququ ümumiyyətlə şəxsin xəbərsiz itkin düşmüş hesab olunması və yaxud onun ölmüş elan edilməsi institutunu tanımır. Fiziki şəxsin ölmüş elan edilməsi institutu Fransanın (habelə oxşar hüquq sistemlərə malik olan dövlətlərin) qanunvericiliyində nəzərdə tutulmamışdır. Fransada məhkəmə qaydası ilə fiziki şəxsin yalnız konkret iş üzrə xəbərsiz itkin düşmüş elan edilə bilər. Belə elan edilmənin nəticələri digər münasibətlərə şamil edilmir.

ABŞ və Böyük Britaniya hüququna isə xəbərsiz itkin düşmə institutu məlum deyildir. Həmin ölkədə də məhkəmə qaydasında yalnız konkret işə münasibətdə fiziki şəxsin birbaşa ölmüş elan edilməsi mümkündür.

Bəzi dövlətlərdə (AFR, Avstriya, İtaliya) bu məsələ ilə əlaqədar xüsusi qanunlar qəbul edilmiş, digərlərində isə (Rusiya Federasiyası, Polşa, Macarıstan və s.) ayrı-ayrı qanunvericilik aktlarında bu haqda normalar nəzərdə tutulmuşdur.

Şəxsin xəbərsiz itkin düşmüş hesab olunması və ya onun ölmüş elan edilməsi institutu Azərbaycan Respublikasının hüquq sistemində Mülki Məcəllənin 40 və 41-ci maddələrində təsbit edilmişdir. Bu institutla əlaqədar kollizion məsələlər isə «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Qanunun 11-ci maddəsi ilə tənzimlənir. Orada deyilir ki, «fiziki şəxsin xəbərsiz itkin düşmüş hesab olunması və ya onun ölmüş elan edilməsi həmin işə baxan məhkəmənin mənsub olduğu ölkənin hüququna tabedir». Göründüyü kimi bu zaman məhkəmənin qanunu (**Lex fori**) kollizion bağlanmaya üstünlük vermişdir. Xarici dövlətlərin qanunvericiliklərində isə bu institutla əlaqədar meydana çıxan kollizion məsələlərin həlli zamanı daha çox şəxsi qanuna (**Lex personalis** və ya **Lex domicilli**) üstünlük verilir.

AFR-in qanunvericiliyində bununla bağlı şəxsin vətəndaşı olduğu ölkənin

qanununa istinad edilərək göstərilmişdir ki, AFR vətəndaşını yalnız AFR məhkəmələri ölmüş elan edə bilər. Çexiya beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında qanununda da məsələnin oxşar həlli öz əksini tapmışdır. Lakin fiziki şəxsin xəbərsiz itkin düşmüş hesab edilməsi və ya onun ölmüş elan edilməsi məsələsinə xarici məhkəmələrdə baxılan zaman, bir qayda olaraq, məhkəmənin qanunu tətbiq edilir. Polşa «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Qanununun 11-ci maddəsinə görə əcnəbinin ölmüş elan edilməsinin tanınması işi üzrə Polşa Məhkəməsi rəy verirsə, Polşa hüququ tətbiq edilir.

Fiziki şəxsin xəbərsiz itkin düşmüş hesab edilməsi və ya onun ölmüş elan edilməsi məsələsi hüquqi yardım haqqında beynəlxalq müqavilələrin də predmetini təşkil edir. Həmin sənədlərdə xəbərsiz itkin düşmüş hesab edilmə, ölmüş elan edilmə və ölüm faktının müəyyən edilməsi məsələlərində vətəndaşlıq meyarına üstünlük verilir. Nümunə kimi Azərbaycan Respublikası ilə Gürcüstan arasında 8 mart 1996-cı ildə bağlanan hüquqi yardım haqqında müqaviləyə müraciət edək. Həmin müqavilənin 20-ci maddəsində deyilir.

«1. Razılığa Gələn Tərəfin vətəndaşı olan şəxsin xəbərsiz itkin düşmüş hesab edilməsi və ölmüş elan edilməsi (ölmüş elan edilməsi), yaxud ölüm faktının müəyyənləşdirilməsi (ölüm anının müəyyənləşdirilməsi) işi ilə məşğul olmaq səlahiyyətinə Tərəfin müvafiq idarələri o zaman malikdir ki, sonuncu məlumatlara əsasən şəxs, bu hallardan əvvəl həmin Tərəfin vətəndaşı olmuşdur.

2. Razılığa Gələn Tərəflərdən birinin idarələri Razılığa Gələn digər Tərəfin vətəndaşının ərazisində yaşayan, hüquq və mənafeləri həmin Razılığa Gələn Tərəfin qanunvericiliyinə uyğun gələn şəxslərin vəsatəti əsasında xəbərsiz itkin düşmüş hesab edə, ölmüş elan edə (ölmüş hesab edə), habelə onun ölüm faktını müəyyənləşdirə (ölüm anını müəyyənləşdirə) bilərlər.

3.1-ci və 2-ci bəndlərdə nəzərdə tutulmuş hallarda Razılığa Gələn Tərəflərin idarələri öz dövlətinin qanunvericiliyinə tətbiq edirlər».

Analoci norma Azərbaycan Respublikasının Rusiya Federasiyası (m.25), Litva Respublikası (m.23), İran İslam Respublikası (m.23), Qırğızıstan Respublikası (m.24) ilə bağladığı hüquqi yardım haqqında beynəlxalq müqavilələrdə də nəzərdə tutulmuşdur.

Qaçqınlar və məcburi köçkünlər. Dünyanın ayrı-ayrı regionlarında baş verən silahlı konfliktlər dinc sakinlərin zorla öz dədə-baba yurdlarını tərk etməsi ilə müşayiət olunur. Keçən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində Sovet İttifaqının dağılması bu regionda məhəlli münaqişələrin baş verməsinə səbəb olmuş, nəticədə post-sovet məkanından dünyanın müxtəlif ölkələrinə qaçqınların və məcburi köçkünlərin miqrasiyası kütləvi xarakter almışdır.

Süni şəkildə yaradılmış Dağlıq Qarabağ konflikti ilə üzləşən Azərbaycan Respublikası ərazisinin 16 faizini itirməklə yanaşı, həm Ermənistan ərazisindən qovulmuş (yarım milyona yaxın) həm də işğal olunmuş öz ərazilərindən didərgin salınmış (800 min) insanları qoynuna almış, ciddi sosial, iqtisadi problemlərlə qarşılaşmışdır. Respublikanın daxili imkanları hesabına problemin həllinin qeyri-mümkün olması bu sahədə beynəlxalq əməkdaşlığı zəruri etmişdir.

Qaçqınların və məcburi köçkünlərin hüquqi statusu həm beynəlxalq hüquq normaları ilə, həm də milli qanunvericiliklə tənzimlənir. Bu sahədə əsas beynəlxalq hüquqi sənədlər 1951-ci il «Qaçqınların statusu haqqında» Konvensiya və 1966-cı il qaçqınların statusuna dair Protokol hesab edilir. Azərbaycan Respublikası 1992-ci ildən etibarən hər iki sənədə qoşulmuşdur.

Konvensiyanın 3-cü maddəsinə görə razılığa gələn dövlətlər həmin konvensiyanın müddəalarına qaçqınlara, onların irqinə, dininə və ya ölkə mənşəyinə görə heç bir ayrı-

seçkilik qoyulmadan tətbiq edəcəklərini öhdələrinə götürürlər.

Qaçqınlara daha əlverişli hüquqi şərait yaradılmaqla bərabər, onlar, ümumiyyətlə, əcnəbilərin istifadə etdikləri hüquqlarla təmin olunmalıdırlar. Konvensiyaya görə qaçqının şəxsi statusu onun hüquqi baxımdan qeydə alındığı (**domicilli**) yerin qanunu ilə, beləsi yoxdursa yaşadığı ölkənin qanunları ilə müəyyən edilir (m. 12).

Daşınar və daşınmaz əmlak əldə etmək və bununla bağlı digər hüquqlar barəsində qaçqınlara mümkün qədər daha əlverişli şərait, ən azı əcnəbilərin istifadə etdikləri qədər şərait yaradılmalıdır. Dövlətlər onların ərazisində qanuni surətdə yaşayan qaçqınların muzzdlu iş hüququ barəsində əcnəbinin eyni şəraitdə istifadə etdiyi ən əlverişli hüquqi şəraitlə təmin etməlidirlər (m.17).

Qaçqının azad surətdə konvensiyanın iştirakçısı olan dövlətlərin ərazisində məhkəməyə müraciət etmək hüququ vardır (m.16). Eyni zamanda, hər bir qaçqın adəti yaşayış yeri olan sazişə gələn dövlətin ərazisində məhkəməyə müraciət etmək hüququ barədə, o cümlədən hüquqi yardım və məhkəmə xərclərinin ödənilməsinə təmin etməkdən azad olunmaq məsələlərində vətəndaşların istifadə etdikləri şəraitdən istifadə edəcəkdir.

Konvensiyada həmçinin qaçqınların mənzil, təhsil, sosial təminat hüquqları, yerdəyişmə azadlığı və s. məsələlər də təsbit edilmişdir. Razılığa gələn dövlət onun ərazisində qanuni surətdə yaşayan qaçqınlara yaşayış yeri seçmək və ərazisi hüdudlarında sərbəst yerdəyişmə hüququ, adətən eyni şəraitdə əcnəbilərə tətbiq edilən bütün qaydalara əməl etmək şərti ilə verməyi öz öhdəsinə götürür (m. 26).

Konvensiya yalnız 1 yanvar 1951-ci ilə qədər baş vermiş hadisələrdə nəticəsində qaçqın düşmüş şəxslərə aid olduğuna görə (bu barədə Konvensiyanın 1-ci maddəsində birbaşa göstəriş vardır) 1966-cı ildə qəbul edilən Protokolla onun müddəaları qaçqın düşmə tarixindən asılı olmayaraq bütün qaçqınlara şamil edilmişdir.

«Qaçqınların statusu haqqında» Konvensiya yunifikasiya edilmiş maddi hüquq normalarını (12-ci maddə istisna olmaqla) özündə ehtiva edir. Razılığa gələn dövlətlər milli qanunvericiliklərini Konvensiyanın müddəalarına uyğunlaşdırmağı öhdələrinə götürürlər. Bununla əlaqədar qaçqınların və məcburi köçkünlərin statusu haqqında Azərbaycan Respublikasında iki dəfə qanun qəbul edilmişdir. İlk qanun Azərbaycan Respublikası «Qaçqınların statusu haqqında» Konvensiyanı ratifikasiya etdikdən az sonra – 29 sentyabr 1992-ci ildə, hazırda qüvvədə olan sonrakı qanun isə 21 may 1999-cu ildə qəbul edilmişdir. Məzmun baxımından daha mükəmməl olan ikinci Qanun qaçqınların və məcburi köçkünlərin (ölkə daxilində köçürülmüş şəxslərin) statusu ilə bağlı ilk qanunda nəzərdə tutulmayan halları da tənzimləyir.

«Qaçqınların və məcburi köçkünlərin (ölkə daxilində köçürülmüş şəxslərin) statusu haqqında» Qanuna görə qaçqın dedikdə Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olmayan, irqi əlamətinə, milliyətinə, dini etiqadına, müəyyən sosial qrupa mənsubluğuna və ya siyasi əqidəsinə görə təqiblərin qurbanı olmaq barəsində tam əsaslı ehtiyat üzündən vətəndaşı olduğu ölkədən kənar qalan və eyni ehtiyat üzündən həmin ölkənin himayəsindən istifadə edə bilməyən və ya istifadə etmək istəməyən, yaxud müəyyən vətəndaşlığı olmayıb oxşar hallar nəticəsində əvvəl adətən yaşadığı ölkənin kənarında qalan, ehtiyat üzündən ora qayıda bilməyən və qayıtmaq istəməyən şəxs başa düşülür. Məcburi köçkün isə Azərbaycan Respublikası ərazisində hərbi təcavüz, təbii və texnogen fəlakət nəticəsində daimi yaşayış yerini tərk etməyə məcbur olub, başqa yerə köçmüş şəxsdir. Başqa ölkədəki daimi yaşayış yerini qaçqın və məcburi köçkün kimi tanınmaq üçün nəzərdə tutulan əsaslara görə tərk etməyə məcbur olub Azərbaycan Respublikasına gəlmiş Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına məcburi köçkün statusu verilə bilər.

Qanunun 2-ci maddəsinə görə aşağıdakı şəxslərə qaçqın statusu verilmir: 1)

beynəlxalq hüquqla müəyyən edilən sülhə, bəşəriyyətə və insanlığa qarşı, habelə hərbi cinayət törətmiş şəxsə; 2) Azərbaycan Respublikasına gələnə qədər onun hüduqlarından kənar qeyri-siyasi xarakterli cinayət törətmiş şəxsə; 3) BMT-nin məqsəd və prinsiplərinə zidd əməllər törətməkdə müqəssir olan şəxsə.

Qanunun 6-cı maddəsinə görə qaçqınlara Azərbaycan Respublikasının ərazisində Konstitusiyaya və digər qanunvericilik aktları ilə başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa milli recim verilir. Qaçqın statusu almış şəxs Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər üçün nəzərdə tutulan hüquqlardan istifadə edir və vəzifələr daşıyır.

Qaçqınların statusu ilə əlaqədar bir sıra məsələlər qaçqının şəxsi qanunu ilə tənzimlənir. Azərbaycan Respublikasının «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Qanununun 9-cu maddəsinin üçüncü hissəsinə görə qaçqının şəxsi qanunu dedikdə, onun sığınacaq aldığı ölkənin hüququ başa düşülməlidir.

Azərbaycan Respublikası qaçqın problemləri ilə əlaqədar başqa dövlətlərdə, beynəlxalq təşkilatlarda, ilk növbədə BMT-nin Qaçqınların işləri üzrə Ali Komissarlıq İdarəsi ilə əməkdaşlıq edir.

Sual 2. BEYNƏLXALQ XÜSUSİ HÜQUQDA HÜQUQİ ŞƏXSLƏR.

Hüquqi şəxsin şəxsi statusu və dövlət mənsubiyyəti. Xarici hüquqi şəxsin iştirakı ilə mülki dövriyyədə baş verən münasibət beynəlxalq xüsusi hüquq münasibəti olduğundan, belə münasibətin iştirakçıları, o cümlədən xarici hüquqi şəxs beynəlxalq xüsusi hüququn subyekti hesab olunur. Bu mənada hüquqi şəxsin milli və ya xarici olmasını müəyyən etmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Əvvəla, «milli» hüquqi şəxslər arasında mülki dövriyyədə baş verən münasibətlər beynəlxalq xüsusi hüquq normaları ilə deyil, milli hüququn digər müvafiq normaları ilə (mülki, əmək və s.) tənzimlənir. Münasibət iştirakçısı olan hüquqi şəxslərdən hər hansı birinin xarici olması avtomatik olaraq münasibətin statusunu dəyişdirərək onu beynəlxalq xüsusi hüquq normalarına tabe etdirir.

İkincisi, hüquqi şəxsin milli və ya xarici olmasını aydınlaşdırmaqla onun fəaliyyətinə təsir göstərəcək hüquq sistemləri məlum olur. Bildiyimiz kimi xarici

Üçüncüsü, bu zaman hüquqi şəxsin statusu ilə əlaqədar aşağıdakı çox mühüm məsələlərə cavab tapılır:

- 1) qurumun, ümumiyyətlə hüquqi şəxs statusuna malik olub-olmaması;
- 2) hüquqi şəxsin yaranması, mövcudluğu, fəaliyyəti, ləğv edilməsi, habelə onun yenidən təşkil olunmasının üsul və formaları;
- 3) hüquqi şəxsin daxili və xarici təsərrüfat dövriyyəsində iştirakının forma və qaydaları;
- 4) hüquqi şəxsin hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti, onun həcmi;
- 5) hüquqi şəxsin təşkilati-hüquqi formaları;
- 6) hüquqi şəxsin daxili münasibətləri və s.

Dördüncüsü, bir sıra hallarda hüquqi şəxsin milli mənsubiyyətinin müəyyən edilməsi beynəlxalq müqavilələrin tələblərindən irəli gəlir. Dövlətlərarası hüquqi yardım haqqında müqavilələrdə razılığa gələn tərəflər, bir qayda olaraq, öz ərazilərində bir-birlərinin hüquqi şəxslərinə milli rejim verilməsini nəzərdə tuturlar ki, bu da hüquqi şəxsin müvafiq dövlətə mənsubluğunun müəyyən edilməsini zəruri edir.

Beşincisi, hər bir dövlət öz ərazisindən kənar yaşayan vətəndaşlarının hüquqi müdafiəsinə təminat verdiyi kimi, özünün xaricdə fəaliyyət göstərən hüquqi şəxslərinə də hamilik edir.

Ədəbiyyatda bəzən hüquqi şəxslə bağlı işlədilən «şəxsi status» və «dövlət mənsubiyyəti» kateqoriyaları bir-birinə qarışdırılır, onları bir-birindən fərqləndirmək üçün uğursuz cəhdlər edilir. Hüquqi şəxsin şəxsi statusu onun şəxsi qanununa deyilir. Hüquqi şəxsin şəxsi qanunu ilə onun dövlət mənsubiyyəti müəyyən edilir.

Hüquqi şəxsin şəxsi qanunu onun dövlət mənsubiyyətini aydınlaşdırmaqla bərabər bir sıra digər məsələləri: hüquqi şəxsin hüquq və fəaliyyət qabiliyyətini, hüquqi şəxsin ad hüququnu, onun müdafiə hüququnu, hüquqi şəxsin yaranma və ləğv olunma əsaslarını da müəyyən edir.

Hüquqi şəxsin şəxsi statusu (şəxsi qanunu) ilə əlaqədar milli qanunvericilikdə nəzərdə tutulan meyarların məzmun müxtəlifliyi təcrübədə müəkkəb kollizion situasiyaların yaranmasına gətirib çıxarır. Hüquqi şəxsin dövlət mənsubiyyətinin müəyyən edilməsi ilə bağlı ayrı-ayrı dövlətlərdə qəbul edilən meyarlar həmin dövlətlərdə tarixən formalaşmış doktrinalara əsaslanır. Bundan irəli gələrək hüquqi şəxsin dövlət mənsubiyyəti ilə bağlı aşağıdakı nəzəriyyələr fərqləndirilir.

Birincisi, **inkorporasiya nəzəriyyəsi**. Bu nəzəriyyəyə görə hüquqi şəxsin şəxsi qanunu onun təsis olunduğu, nizamnaməsinin qeydə alındığı yerin qanunu hesab edilməlidir. İnkorporasiya nəzəriyyəsi əsasən anqlo-sakson hüquq sistemli ölkələr üçün xarakterikdir.

Luziana ştatı istisna olunmaqla ABŞ, Böyük Britaniya, Hindistan, Pakistan, Nepal, Tanzaniya, Zimbabve, Avstraliya, Yeni Zelandiya, CAR, Kvebek əyaləti istisna olmaqla Kanada, Sinqapur, Filippin adaları və s. dövlətlərin qanunvericilik və məhkəmə təcrübəsində bu prinsipə üstünlük verilir. İnkorporasiya nəzəriyyəsi eyni zamanda bir sıra kontinental (qitə) hüquq sistemli ölkələrdə də qəbul edilmişdir. Bura aiddir: Çexiya, Slovakiya, Çin və s. Sovet İttifaqının mülki qanunvericiliyində tarixən bu prinsip nəzərdə tutulduğuna görə hazırda əksər MDB ölkələrində də hüquqi şəxsin dövlət mənsubiyyəti bu əlamətə görə müəyyən edilir.

Qurumun hüquqi şəxs kimi fəaliyyətə başlaması üçün o, müəyyən tələblərə cavab verməlidir. Hüquqi şəxs təsis olunarkən, onun nizamnaməsi qeydə alınarkən ilk növbədə həmin tələblər yoxlanılır. Milli qanunvericilikdə nəzərdə tutulan belə tələflər bütün dövlətlər üçün eyni deyildir. Təsis olunduğu yerin tələblərinə əsasən qeydə alınan hüquqi şəxs xarici dövlətdə, axırıncının hüquq normalarının hüquqi şəxs üçün nəzərdə tutulan tələblərinə cavab verməyə belə, hüquqi şəxs kimi tanınır. Əlbəttə, bu zaman öz qanunvericiliyində inkorporasiya prinsipinə üstünlük verən xarici dövlətdən söhbət gedir.

İkincisi, **oturaqlıq nəzəriyyəsi**. Beynəlxalq xüsusi hüquqda hüquqi şəxsin şəxsi statusunun aydınlaşdırılması üçün istifadə edilən meyarlardan biri kimi «mərkəzi idarənin yerləşdiyi yer» prinsipi oturaqlıq nəzəriyyəsinin əsasını təşkil edir.

Hüquqi şəxsin dövlət mənsubiyyətinin onun mərkəzi idarənin (direktorlar şurası, idarə heyəti, digər icra və sərəncamverici orqanın) yerləşdiyi yerə görə müəyyən edilməsi prinsipinə üstünlük verən ölkələr statusuna aşağıdakılar daxildir: Fransa, Almaniya, İspaniya, Belçika, Lüksemburq, Polşa, Ukrayna və s. Təcrübədə hər hansı hüquqi şəxsin mərkəzi idarəsinin yerləşdiyi yeri müəyyən etmək o qədər də çətin deyildir. Bunun üçün onun nizamnaməsi ilə tanış olmaq cəlb edilməsinin marağında olan dövlətlər istifadə edirlər. kifayətdir, çünki bu barədə orada, bir qayda olaraq, xüsusi qeyd olur. Bundan irəli gələrək onun dövlət mənsubiyyəti də asanlıqla müəyyən edilir.

Üçüncüsü, **mərkəzi istismar nəzəriyyəsi**. Bu nəzəriyyəyə görə hüquqi şəxsin

şəxsi statusu onun fəaliyyətinin əsas hissəsinin həyata keçirildiyi yerə görə müəyyən edilir. Bu prinsipdən daha çox öz iqtisadiyyatını dirçəltmək istəyən, ora xarici investisiyaların

Xüsusən inkişaf etməkdə olan ölkələr xaricdə təsis edilən və yaxud baş idarəsi xaricdə yerləşən şirkətləri öz iqtisadiyyatına cəlb etməkdən ötrü qanunvericiliklərində bu prinsipi nəzərdə tutmaqla bir növ həmin şirkətlərə imkanlar yaradırlar. Eyni zamanda, belə vəziyyət xarici şirkətlərin də maraqlarına cavab verərək, onların bir sıra vergilərdən azad olunmaq yolu ilə yüksək mənfəətlə işləməsinə şərait yaradır.

Dördüncüsü, **nəzarət nəzəriyyəsi**. Təcrübədə hüquqi şəxsin yuxarıda sadalanan prinsiplər əsasında dövlət mənsubiyyətinin müəyyən edilməsi bir sıra hallarda şübhə altına alınmışdır. Ayrı-ayrı konkret işlər üzrə müəyyən edilmişdir ki, həmin meyarlar formal xarakter daşıyır və hüquqi şəxsin əsasında duran kapitalın həqiqi mənsubiyyətini ayırd edə bilmir. Hüquqi şəxsin əsl mənsubiyyətini, onun daha çox hansı dövlətə xeyir verməsi məsələsini aydınlaşdırmaq xüsusən müharibə şəraitində olan dövlətlər üçün daha aktual xarakter kəsb edir. Bütün bunlar nəzarət nəzəriyyəsinin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Təsadüfi deyildir ki, nəzarət nəzəriyyəsinin meydana gəlməsini I və II cahan müharibələri dövrü ilə əlaqələndirirlər. Müharibə şəraitində olan dövlətlər özlərinin hüquqi şəxslərinə «düşmən xaricilərlə» (fiziki və hüquqi şəxslərlə) hər hansı iqtisad əlaqəni, bir qayda olaraq, qadağan edirlər. Bu zaman idarəçiliyi və ya kapitalı bütövlükdə və ya əksər hissəsi düşmən dövlətin vətəndaşlarına mənsub olan hüquqi şəxs «düşmən» hüquqi şəxs hesab edilir. Nəzarət nəzəriyyəsinin məhkəmə təcrübəsində tətbiqi 1915-ci ilə təsadüf edir. İngiltərə məhkəməsi «Daymler işi» üzrə qərar çıxararkən məlum olmuşdur ki, İngiltərədə təsis olunmasına baxmayaraq, Daymler şirkətinin kapitalını təşkil edən 25 min səhmdən yalnız biri Britaniya təbəəsinə, qalanları isə «düşmən xaricilərə» (o vaxt İngiltərə ilə müharibə vəziyyətində olan Almaniya vətəndaşlarına) mənsubdur. Şirkətin formal baxımdan İngiltərəyə mənsub olmasına baxmayaraq (şirkət İngiltərə qanunları ilə təsis olunduğundan, inkorporasiya prinsipinə görə İngiltərənin hüquqi şəxsi hesab edilməlidir), məhkəmə onu qeyd olunan əsaslara görə «düşmən» hüquqi şəxs hesab etmişdir.

Sonralar nəzarət nəzəriyyəsi ayrı-ayrı məsələlər üzrə bir sıra dövlətlərin qanunvericiliyində və beynəlxalq müqavilələrdə özünə yer almışdır. Məsələn, 30 may 1916-cı il və 18 iyun 1925-ci il tarixli İsveç qanunlarına görə İsveçrədə yaradılan, lakin faktiki olaraq xaricilər tərəfindən nəzarət edilən şirkətlərə torpaq və mədənlərin alınması qadağan edilir. 1965-ci il dövlətlərlə digər dövlətlərin şəxsləri arasında investisiya mübahisələrinin tənzimlənməsi haqqında Vaşinqton Konvensiyasında nəzarət prinsipinin qeyd-şərtlə tətbiqi nəzərdə tutulmuşdur.

Beləliklə, hüquqi şəxsin dövlət mənsubiyyətinin müəyyən edilməsi ilə əlaqədar müxtəlif prinsiplərdən istifadə edilir. Milli qanunvericiliklərin bu məsələ ilə bağlı müxtəlif mövqeləri beynəlxalq dövriyyədə ziddiyyətli vəziyyətin yaranmasına gətirib çıxarır. Qeyd edilən prinsiplərin kolliziyası nəticəsində bir hüquqi şəxs eyni vaxtda bir neçə dövlətə mənsub və yaxud «milli mənsubiyyətsiz» ola bilər. Vəziyyətdən çıxış yolu kimi son dövrlərdə ayrı-ayrı dövlətlərin qanunvericiliklərində bir deyil, bir neçə prinsipin nəzərdə tutulması müşahidə olunur. Məsələn; ABŞ qanunvericiliyinə görə məhkəmə aidiyyətinin müəyyən edilməsi ilə əlaqədar inkorporasiya prinsipi, vergi tutmaları ilə bağlı fəaliyyət yeri prinsipi tətbiq edilir. 1979-cu il Macarıstan beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında qanununun mövqeyi bu baxımdan daha maraqlıdır. Həmin qanunun 18-ci paragrafına görə hüquqi şəxsin şəxsi qanunu onun qeydə alındığı yerin qanunu hesab

edilir. Əgər hüquqi şəxs bir neçə dövlətin qanunvericiliyinə uyğun qeydə alınmışsa və yaxud onun nizamnaməsində göstərilən inzibati mərkəzin yerləşdiyi yerin qanununa görə qeydə alınma tələb edilmirsə, onda onun şəxsi qanunu kimi nizamnaməsində göstərilən yerləşdiyi yerin qanunu tətbiq edilir. Əgər hüquqi şəxsin nizamnaməsinə görə yerləşdiyi yeri yoxdursa və yaxud bir neçə yerləşdiyi yeri varsa və o, müvafiq dövlətlərin heç birində qeydə alınmayıbsa, onda onun şəxsi qanunu mərkəzi inzibati aparatının yerləşdiyi ərazinin mənsub olduğu dövlətin qanunu hesab olunur.

Azərbaycan Respublikasında xarici hüquqi şəxslərin hüquqi vəziyyəti.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində xarici hüquqi şəxslərin hüquqi vəziyyəti Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir. Bu barədə müddəalar Azərbaycan Respublikasının qanunlarında, qanun qüvvəli aktlarında, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə öz əksini tapmışdır.

Hüquqi şəxsin şəxsi statusu (şəxsi qanunu), onun dövlət mənsubiyyətinin müəyyən edilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində inkorporasiya prinsipindən istifadə edilmişdir.

Bu barədə Azərbaycan Respublikasının «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Qanununun 12-ci maddəsində birbaşa göstəriş vardır: «Hüquqi şəxsin təsis edildiyi ölkənin hüququ onun istinad etdiyi qanun hesab edilir». Yeri gəlmişkən, qeyd edilən normada fiziki şəxslərə münasibətdə olduğu kimi qanunverici «şəxsi qanun» ifadəsindən imtina etmiş, onu «istinad etdiyi qanun» formasında vermişdir.

Hüquqi şəxsin milli və ya xarici olmasını müəyyən etməklə əlaqədar bəzi hallarda qanunvericilikdə oturaqlıq prinsipinə də işarə edilir. 21 oktyabr 1994-cü il «Valyuta tənzihi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununda valyuta tənzimində iştirak edən yerli və xarici subyektləri fərqləndirmək üçün «rezident» və «qeyri-rezident» anlayışlarından istifadə edilib. Adı çəkilən qanunun 1-ci maddəsinə görə «qeyri-rezident» kateqoriyasına aşağıdakılar aid edilir: Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənar da daimi yaşayış yeri olan, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında müvəqqəti qalan fiziki şəxslər; xarici dövlətlərin qanunvericiliyində müvafiq surətdə yaradılmış, Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənar da yerləşən hüquqi şəxslər və hüquqi şəxs olmayan müəssisə və təşkilatlar; xarici diplomatik və digər rəsmi nümayəndəliklər, habelə beynəlxalq təşkilatlar, onların filialları və nümayəndəlikləri; xarici hüquqi şəxslərin Azərbaycan Respublikasında yerləşən filialları və nümayəndəlikləri.

Qanunun mətnində xarici hüquqi şəxsin şəxsi mənsubiyyəti ilə əlaqədar onun xarici dövlətlərin qanunvericiliyinə müvafiq surətdə yaradılması və «Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənar da yerləşməsi» prinsiplərindən istifadə edilmişdir.

«Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 13-cü maddəsi ilə hüquqi şəxsin hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti onun şəxsi qanunu ilə müəyyən olunur. Bu qayda hüquqi şəxsin nümayəndəliyinə və filialına da şamil edilir. Eyni zamanda, hüquqi şəxsin, onun filialı və nümayəndəliyinin adı, ondan istifadə, onun müdafiəsi də hüquqi şəxsin şəxsi qanunu ilə müəyyən olunur.

Azərbaycan Respublikasında xarici hüquqi şəxsin hüquqi vəziyyətinin əsasında milli recim prinsipi durur. Xarici hüquqi şəxslərə milli recim verilməsinin normativ əsası kimi əvvəlki fəsildə istinad etdiyimiz Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 3-cü maddəsinin 2-ci hissəsi, «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Qanunun 15-ci maddəsi çıxış edir. Xarici hüquqi şəxs Azərbaycan Respublikasının hüquq sistemində bəlli olmayan

hüquqlarından istifadəni tədab edə bilməz. Bununla əlaqədar olaraq «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Qanunun 13-cü maddəsinin 2-ci hissəsində deyilir: «Xarici hüquqi şəxs onun orqanının (filiəlinin) və ya nümayəndəsinin əqd bağladığı ölkənin hüququna uyğun olaraq qadağan edilən həmin əqdi bağlaya bilmədiyinə görə səlahiyyətinin məhdudlaşdırılmasına etiraz edə bilməz».

Qeyd edilən sənədlər əsasında xarici hüquqi şəxslərə mülki dövriyyədə milli recim verilməsi qanunvericini konkret istiqamət üzrə qəbul edilən hər bir qanunda həmin müddəanın təkrar edilməsi zərurətindən azad edir. Lakin milli recimlə əlaqədar hər hansı bir istisna halı isə mütləq qanunla müəyyən edilməlidir.

Xarici hüquqi şəxslərin Azərbaycan Respublikası ərazisində fəaliyyət göstərməsi üçün onlar burada dövlət qeydiyyatından keçməlidirlər. 6 fevral 1996-cı il tarixli «Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununda xarici investisiyalı hüquqi şəxslərin, xarici hüquqi şəxslərin filiallarının və nümayəndəliklərinin dövlət qeydiyyatının xüsusiyyətləri göstərilmişdir. Xarici hüquqi şəxslərin filiallarının və nümayəndəliklərinin dövlət qeydiyyatını ədliyyə orqanları həyata keçirir və bu barədə onlara şəhadətnamə verilir.

Xarici hüquqi şəxslərin filiallarının və nümayəndəliklərinin dövlət qeydiyyatı üçün hüquqi şəxsin rəhbəri tərəfindən imzalanmış ərizədən başqa aşağıdakı sənədlər təqdim olunmalıdır: 1) filiallarının və nümayəndəliyin yaradılması haqqında hüquqi şəxsin qərarı; 2) hüquqi şəxsin müvafiq qaydada təsdiq olunmuş nizamnaməsi; 3) filialın və nümayəndəliyin əsasnaməsi; 4) müvafiq məbləğdə dövlət qeydiyyatı rüsumunun ödənilməsi haqqında sənəd.

Dövlət qeydiyyatı ilə bağlı xarici hüquqi şəxslərin filialları və nümayəndəlikləri üçün dövlət statistika orqanından identifikasiya kodu alınır və onlar müvafiq say altında dövlət qeydiyyatı orqanında aparılan dövlət qeydiyyatı kitabına daxil edirlər.

Bundan əlavə qeyd edilən qanunla Azərbaycan Respublikasında xaricilər (xarici hüquqi və fiziki şəxslər) tərəfindən hüquqi şəxsin təsis edilməsi məsələsi də tənzimlənir. Xarici investisiyalı hüquqi şəxs adlandırılan belə hüquqi şəxslərin təsis edilməsi zamanı yerli hüquqi şəxslər təisi edilərkən nəzərdə tutulan sənədlərdən əlavə aşağıdakı sənədlər də təqdim olunmalıdır: 1) xarici təsisçi hüquqi şəxs olduqda onun yerləşdiyi ölkədə Azərbaycan Respublikasının, yaxud bu ölkədə Azərbaycan Respublikasının mənafeyini təmsil edən digər ölkənin konsulluq idarələrində (belələri olmadıqda Azərbaycan Respublikasının müvafiq dövlət orqanında) müəyyən edilmiş qaydada təsdiq edilmiş ticarət reyestrindən çıxarış; 2) xarici təsisçi fiziki şəxs olduqda onun şəxsiyyətinin təsbiq edən sənəd və vətəndaşı olduğu, yaxud daimi yaşadığı ölkədə Azərbaycan Respublikasının, yaxud bu ölkədə Azərbaycan Respublikasının mənafeyini təmsil edən digər ölkənin konsulluq idarələrində (belələri olmadıqda müstəsna hal kimi Azərbaycan Respublikasının müvafiq dövlət orqanında) müəyyən edilmiş qaydada təsdiq edilmiş onun təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul olması haqqında sənəd.

Xarici hüquqi şəxslərin filiallarının və nümayəndəliklərinin təşkilati-hüquqi forması dəyişdikdə və qanunda nəzərdə tutulan digər hallarda onlar 10 gün müddətində dövlət qeydiyyatı orqanında yenidən dövlət qeydiyyatından keçməlidirlər.

Xarici hüquqi şəxslər Azərbaycan Respublikasının ərazisində investisiya fəaliyyəti ilə məşğul ola bilərlər. 13 yanvar 1995-ci il «İnvestisiya fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 2-ci maddəsində investisiya fəaliyyətinin bir növü kimi də vətəndaşların, hüquqi şəxslərin, dövlətlərin, beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının, habelə vətəndaşlığı olmayan şəxslərin həyata keçirdiyi xarici investisiya fəaliyyəti göstərilir. Eyni zamanda, həmin maddədə Azərbaycan Respublikasının və xarici dövlətlərin

vətəndaşları, hüquqi şəxsləri və dövlətlər həyata keçirilən birgə investisiya fəaliyyəti də nəzərdə tutulmuşdur. Bundan irəli gələrək xarici hüquqi şəxslər, xarici ölkələrin vətəndaşları, vətəndaşlığı olmayan şəxslər, xarici dövlətlər investisiya fəaliyyətinin subyektləri ola bilərlər. Qanunun 18-ci maddəsinə görə dövlət xarici investisiyanın qorunmasına təminat verir. İnvestorlar, o cümlədən xarici investorlar investisiyanı idarə, istifadə və ona xitam verməyə maneçilik törədə bilən bütün ayrı-seçkilik xarakterli tədbirləri istisna edən, habelə qoyulmuş sərvətlərin və investisiyanın nəticələrinin Respublikadan aparılması şərtləri və qaydasını müəyyənləşdirən bərabər hüquqi recimlə təmin olunurlar.

15 yanvar 1992-ci il tarixli «Xarici investisiyaların qorunması haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa görə xarici investorlar Azərbaycan Respublikasının ərazisində aşağıdakı yolla investisiya qoya bilərlər: a) Azərbaycan Respublikasının hüquqi şəxsləri və vətəndaşları ilə birlikdə yaradılan müəssisələrdə, təşkilatlarda payçılıq iştirakı; b) tamamilə xarici investorlara məxsus olan müəssisələr yaradılması; c) müəssisələrin, əmlak komplekslərinin, binaların, qurğuların, müəssisələrdə iştirak payının, səhmlərin, istiqrazların və qiymətli kağızların, habelə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə müvafiq surətdə xarici investorlara məxsus ola bilən başqa əmlakın əldə edilməsi, ç) torpaqdan və başqa təbii ehtiyatlardan istifadə hüquqlarının, habelə digər əmlak hüquqlarının əldə edilməsi; d) Azərbaycan Respublikasının hüquqi şəxsləri və vətəndaşları ilə xarici investisiya qoyuluşunun başqa formalarını nəzərdə tutan müqavilələr bağlanması.

Dövlət və bələdiyyə müəssisələrinin, habelə başa çatdırılmamış tikinti obyektlərinin özəlləşdirilməsində xarici investorlar Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyənləşdirilən şərtlərlə və qaydada iştirak edə bilərlər.

Xarici investisiyalı müəssisələr səhmdar cəmiyyətləri, məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlər, digər təsərrüfat cəmiyyətləri və ortaqlıqları şəklində, habelə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə zidd olmayan hər hansı başqa formalarda yaradılır. Azərbaycan Respublikasının ərazisində xarici investorların pay iştirakı ilə müəssisələr (birgə müəssisələr), tamamilə xarici investorlara məxsus olan müəssisələr (xarici müəssisələr); xarici hüquqi şəxslərin nümayəndəlikləri (büroları, kontorları, agentlikləri) yaradıla və fəaliyyət göstərə bilər. Qanunun 16-cı maddəsinə görə birgə və xarici müəssisələr Azərbaycan Respublikasının hüquqi şəxsləridir.

Xarici investisiyalı müəssisələr Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik aktlarında nəzərdə tutulmuş şərtlərlə və qaydada birləşib assosiasiyalar, konsernlər, konsorsiumlar və başqa birliklər yarada bilər.

Xarici investisiyalı müəssisə göründüyü öhdəliklərin bütün növlərini təmin etmək, o cümlədən borc vəsaiti cəlb etmək üçün öz əmlakından istifadə edə bilər. Öhdəlikləri təmin etmək üçün o, binalar, qurğular, avadanlıqlar üzərində əmlak hüquqlarından və digər əmlak hüquqlarından, o cümlədən torpaqdan istifadə hüququndan istifadə edə bilər.

Xarici investorlara faydalı qazıntı yataqlarının axtarışı, kəşfiyyatı və işlənməsi, digər təbii ehtiyatların istifadəyə verilməsi hüquqları Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin onlarla bağladığı və Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin təsdiq etdiyi konsessiya müqavilələri əsasında verilir.

Azərbaycan Respublikasında xarici investorlar və xarici investisiyalı müəssisələr ilə Azərbaycan Respublikasının dövlət orqanları, müəssisələri, ictimai təşkilatları və başqa hüquqi şəxsləri arasında mübahisələrə, xarici investisiyalı müəssisənin iştirakçıları arasında mübahisələrə, habelə xarici investisiyalı müəssisənin iştirakçıları ilə həmin müəssisə arasında mübahisələrə məhkəmələrdə, yaxud tərəflərin razılığına əsasən

münsiflər məhkəməsində, o cümlədən xaricdəki münsiflər məhkəməsində baxılır.

Qeyd edilən qanunlarda xarici hüquqi şəxslərlə əlaqədar nəzərdə tutulan müddəalar aşağıdakı aktlarda da özünün normativ təsbitini tapmışdır.

15 dekabr 1992-ci il tarixli «Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununa uyğun olaraq xarici hüquqi şəxslər Azərbaycan Respublikasının ərazisində sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul ola bilərlər. 13 fevral 1998-ci il «Yerin təkli haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 8-ci maddəsinə görə xarici ölkələrin hüquqi və fiziki şəxsləri qanunvericilikdə müəyyən olunmuş qaydada Azərbaycan Respublikasında yerin təklinin istifadəçiləri ola bilərlər. 1 iyul 1994-cü il «Müəssisələr haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 14-cü maddəsinə əsasən xarici hüquqi şəxslər, beynəlxalq təşkilatlar, xarici dövlətlər, əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş hallarda və qaydada müəssisənin təsisçisi ola bilərlər.

Azərbaycan Respublikasının digər dövlətlərlə bağladığı hüquqi yardım haqqında müqavilələrdə də razılığa gələn tərəflərin qanunvericiliyinə uyğun olaraq təsis edilən hüquqi şəxslərə hüquqi müdafiə zamanı milli recimin nəzərdə tutulması ənənəvi xarakter daşıyır. Həmin müqavilələrdə hüquqi şəxsin dövlət mənsubiyyəti onun təsis edildiyi yerə görə müəyyən edilir.

Beynəlxalq xüsusi hüquqda beynəlxalq təşkilatlar. Beynəlxalq (hökumətlərarası) təşkilatın meydana gəlməsinin əsasında onun üzvü olan dövlətlərin öz aralarında bağladıkları beynəlxalq müqavilə durur. Beynəlxalq təşkilatın təsis müqaviləsində (nizamnaməsi) təşkilatın fəaliyyət istiqamətləri, onun üzvü olan dövlətlərin hüquqları, həmin təşkilatın orqanları, hüquq qabiliyyəti və s. məsələlər öz əksini tapır. Əsasən beynəlxalq ümumi hüququn subyekti kimi çıxış edən beynəlxalq təşkilat beynəlxalq hüququn digər subyektləri ilə müqavilələr bağlayır və beynəlxalq ümumi hüquq sahəsində fəaliyyət göstərir. Lakin əksər hallarda beynəlxalq təşkilatın effektiv beynəlxalq hüquqi fəaliyyəti onun mülki-təsərrüfat dövriyyəsidəki fəaliyyətindən asılı olur.

Hər bir beynəlxalq təşkilat yerləşdiyi dövlətin ərazisində müxtəlif fiziki və hüquqi şəxslərlə ayrı-ayrı məsələlərdə (işıq enerjisi, rabitə, poçt, telefon, teleqraf xidməti, nəqliyyat və s.) əlaqədar münasibətlərə girir. Bu növ münasibətlər zamanı beynəlxalq təşkilat, bir qayda olaraq, hüquqi şəxs qismində çıxış edir.

Eyni zamanda, hər bir beynəlxalq təşkilat işçi personalına malikdir və onlar arasında əmək münasibətləri baş verir.

Göründüyü kimi beynəlxalq təşkilat öz fəaliyyətində rəngarəng münasibətlərə girir və bu münasibətlər ona tətbiq edilən hüquq normaları baxımından da bir-birindən fərqlənir. Beynəlxalq ümumi hüququn digər subyektləri ilə beynəlxalq təşkilatlar arasında münasibət beynəlxalq ümumi hüquq normaları, beynəlxalq təşkilata onun işçiləri arasında əmək münasibətləri həmin beynəlxalq təşkilatın müvafiq daxili qaydaları ilə tənzimlənir. Beynəlxalq təşkilatla fiziki və hüquqi şəxslər arasındakı münasibətlərə isə ümumi əsaslarla mülki və kollizion hüquq tətbiq edilir.

Beynəlxalq təşkilatın milli mənsubiyyəti yoxdur və beynəlxalq hüquqi baxımdan onun iqamətgahının yerləşdiyi yer də heç bir əhəmiyyət kəsb etmir. Lakin beynəlxalq təşkilatın mülki dövriyyədə iştirakı zamanı bağladığı mülki hüquqi əqdlərə **domicilli** (yerləşdiyi yer) hüququnun tətbiqi məqsədemüvafiq hesab edilir.

Bir qayda olaraq, beynəlxalq təşkilata onun mərkəzi ofisinin yerləşdiyi yerin qanunları ilə mülki dövriyyədə iştirak etməkdən ötrü hüquqi şəxs statusu verilir və beynəlxalq təşkilat hüquqi şəxs kimi yerli qanunlara əsasən fəaliyyətini rəsmiləşdirir

(qeydiyyatdan keçir, müvafiq reyestr siyahısına düşür və s.). BMT-nin baş iqamətgahı Nyu-York şəhərində yerləşdiyindən, ona Nyu-York ştatının hüquqi şəxs statusu, YUNESKO-nun qərargahı Paris şəhərində yerləşdiyinə görə, ona Fransada hüquqi şəxs statusu və s. verilmişdir. BMT-nin və YUNESKO-nun mülki dövriyyədəki fəaliyyəti müvafiq olaraq kollizion hüquq normaları da daxil olmaqla ABŞ və Fransa hüququ ilə tənzimlənir.

Mülki dövriyyənin iştirakçısı kimi beynəlxalq təşkilatın hüquq subyektivliyi onun nizamnaməsinin müvafiq dövlətdə qeydə alındığı və ya reyestr siyahısına salındığı vaxtdan başlanır. Beynəlxalq təşkilatın hüquq qabiliyyətinin həcmi də onun iqamətgahının yerləşdiyi yerin qanununa əsasən müəyyən edilir.

Sual 3. DÖVLƏT BEYNƏLXALQ XÜSUSİ HÜQUQUN SUBYEKTİ KİMİ.

Dövlətin xarici elementli mülki hüquqi münasibətlərdə iştirakı. Müasir dövrdə hər bir dövlət özünün gündəlik həyatında istər beynəlxalq sferada, istərsə də dövlət daxilində müxtəlif xarakterli əmlak münasibətlərinin iştirakçısı olur. İqtisadiyyat, istehsalat, ticarət, elm, mədəniyyət və s. sahələr üzrə yaranan belə münasibətlər onun subyekt tərəfindən asılı olaraq müxtəlif hüquq sistemləri (beynəlxalq və milli) ilə tənzimlənir. Beynəlxalq sferada dövlətlərin öz aralarında, dövlətlərlə beynəlxalq təşkilatlar arasında sadalanan sahələr üzrə meydana gələn münasibətlər beynəlxalq ümumi hüquq normaları ilə nizamlanır. Dövlətlə hüquqi və fiziki şəxslər arasında yaranan analoci münasibətlər isə müvafiq dövlətdaxili qanunvericiliklə nizama salınır. Əvvəla, milli qanunvericiliklərdə, bir qayda olaraq, dövlətin də mülki hüquq subyektivliyi tanınır. İkincisi, dövlət mülki hüquq münasibətlərinin iştirakçısı kimi heç bir üstünlüyə malik olmur və digər mülki hüquq subyektlərinə bərabər tutulur. Üçüncüsü, belə münasibətlərə hüquqi və fiziki şəxslərin öz aralarında yaranan münasibətlərdə olduğu kimi milli mülki qanunvericilik tətbiq edilir. Bu barədə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində də düzünə göstəriş vardır. Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 5-ci maddəsinin ikinci hissəsində deyilir: «Dövlət hakimiyyət orqanlarının və yerli özünüidarə orqanlarının digər şəxslərlə mülki hüquq münasibətləri, qanunda ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, mülki qanunvericilikdə tənzimlənir».

Bildiyimiz kimi, dövlətdaxili münasibətləri, onun iştirakçılarının bir-birinə münasibətdə tabeli vəziyyətdə olub-olmamasına görə iki qrupa bölürlər: 1) ümumi hüquq xarakterli münasibətlər; 2) xüsusi hüquq xarakterli münasibətlər. Ümumi hüquq xarakterli münasibətlərdə dövlət aparıcı subyekt kimi çıxış edərək, özünün hakimiyyətə malik olmasını nümayiş etdirir. Xüsusi hüquq münasibətləri isə tərəflərin (dövlət də daxil olmaqla) müstəqilliyi və hüquq bərabərliyi ilə seçilir.

Dövlətin mülki dövriyyədə fiziki və hüquqi şəxslərlə girdiyi münasibətdə xarici element mövcuddursa, belə münasibət beynəlxalq xüsusi hüquq normaları ilə tənzimlənir. Bununla bərabər dövlət belə münasibətlərdə özünəməxsus statusa malik olan xüsusi subyekt kimi çıxış edir. Məlumdur ki, mülki dövriyyədə baş verən münasibətlər məkan və zaman baxımından bu və ya digər dövlətin yurisdiksiyasının təsiri altındadır. Dövlətin yurisdiksiya qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyətinin həcmi və onun yayılma sferasını müəyyən edir. Bu və ya digər dövlətin yurisdiksiyası əsasən onun ərazisinə şamil edilir.

Milli dövriyyədə dövlətin iştirakı ilə yaranan münasibət məkan etibarını ilə həmin dövlətin yurisdiksiyasından kənar, başqa dövlətin yurisdiksiyasının şamil olunduğu ərazidə də baş verə bilər. Məsələn, dövlət öz diplomatik nümayəndəliyinin fəaliyyətini

təşkil etməkdən ötrü xarici dövlətin ərazisində müxtəlif xarakterli xüsusi hüquq münasibətlərinə girə bilər: torpağın icarəyə götürülməsi, binanın tikintisi üçün podrat müqaviləsinin bağlanması, tikilmiş binanın müəyyən avadanlıqla təmin edilməsi, texniki təchizat məsələləri və s. Dövlət xarici banklarda özünün pul hesablarını açmağa, xaricdə yerləşən əmlaka münasibətdə vəsiyyətnaməyə əsasən investisiya qoymağa və s.

Dövlətin iştirakı ilə xarici elementli xüsusi hüquq münasibəti eyni zamanda onun öz yurisdiksiyası altında olan məkanda baş verə bilər. Əvvəla fəsilə Azərbaycan Respublikasının ərazisində xarici hüquqi şəxslərin hüquqi vəziyyətini nəzərdən keçirdikdə konsessiya müqaviləsindən danışmışdıq. Xarici hüquqi şəxslərlə Azərbaycan Respublikasının ərazisində konsessiya müqaviləsini yalnız Azərbaycan dövləti bağlaya bilər. Bu barədə danışıqları Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti aparır və belə müqavilələri Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi təsdiq etməlidir.

Dövlət müxtəlif istiqrazlar buraxa bilər və onları xarici fiziki və hüquqi şəxs əldə etdikdə xarici elementli xüsusi hüquq xarakterli münasibətlər yaranır.

Beləliklə, dövlət müxtəlif xarakterli xarici elementli xüsusi hüquq münasibətlərində kifayət qədər fəal iştirak edir və bu zaman beynəlxalq xüsusi hüququn subyektini kimi çıxış edir. Beynəlxalq xüsusi hüququn digər subyektlərindən fərqli olaraq dövlət xüsusi statusa malikdir. Bu da dövlətin immunitetə malik olmasından irəli gəlir.

«Dövlət immuniteti» anlayışı və onun normativ təsbiti. «İmmunitet» mürəkkəb hüquqi kateqoriyadır. Onun əsasında müasir beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərindən biri olan dövlətlərin suveren bərabərliyi Prinsipi durur. Həmin prinsipə görə müasir beynəlxalq hüququn subyektini olan dövlətlər öz aralarında bərabərdirlər və bir dövlət digər dövlətin hakimiyyətinə tabe edilə bilməz (**par in parem non habet imperium**). Eyni zamanda, hər bir dövlət yurisdiksiyaya: qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyətinə malikdir ki, bunlar arasında da bərabərlik işarəsi qoyulmalıdır (**par in parem non habet curisdictionem**).

Beynəlxalq mülki dövriyyənin inkişafı ilə əlaqədar dövlətlərin xarici elementli xüsusi hüquq münasibətlərində iştirakı genişlənir. Belə münasibətlərin bir qismi yuxarıda qeyd edildiyi kimi xarici dövlətin suverenliyinin və yurisdiksiyasının qüvvədə olduğu məkanda baş verir. Bu zaman sual olunur: dövlət xarici dövlətin ərazisində xüsusi hüquq münasibətlərində iştirak edərkən, həmin münasibətlərdən irəli gələn məsələlərlə əlaqədar məcburetə təsirlərinə (dövləti başqa dövlətin məhkəməsinə vermə, onun əmlakına münasibətdə müəyyən məcburi tədbirlərin görülməsi və s.) məruz qala bilərlərmi? Dövlətin immunitetə malik olmasına əsaslanaraq bu suala inkar cavabı verirlər.

İmmunitet dövlətlər arasında tabelik münasibətlərini inkar edir. Bu mənada immunitetə malik olmaq hüququ bir dövlətə digər dövlətin ərazisində onun yurisdiksiyasını tanımaqla müşayiət olunun istədiyi aksiyanı törətmək kimi hərəkətlərə hüquq vermir. Hər bir dövlət digər dövlətin ərazisində fəaliyyətini qurarkən onun qanunlarına hörmətlə yanaşmalı, yerli adət-ənənələrə riayət etməlidir.

İmmunitet mürəkkəb hüquqi hadisə olmaq etibarını ilə bir dövlətə digər dövlətin yurisdiksiyasına əsasən ona məcburetə tədbirlərinin tətbiqindən azad olmaq hüququ verirsə, eyni zamanda ikinci dövlətin üzərinə birinciyə qarşı məcburetə tədbirlərinin tətbiqindən imtina etmək vəzifəsini qoyur.

Ayrı-ayrı dövlətlərdə dövlətlərin beynəlxalq təsərrüfat əlaqələrində iştirakından asılı olaraq dövlət immuniteti institutuna fərqli münasibətlər mövcud olmuşdur. Ümumqəbul edilmiş beynəlxalq hüquq institutu kimi meydana gələn dövlət immuniteti sonralar dövlətin xüsusən kommersiya əlaqələrində geniş iştirakının təsiri nəticəsində onun məhdudlaşdırılması istiqamətində müəyyən təsirlərə məruz qalmışdır. XX əsrin

əvvəllərindən başlayaraq müşahidə edilən bu tendensiya məhkəmə təcrübəsində özünə yer almış, bu haqda müxtəlif doktrinaların meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Bunun nəticəsi olaraq istər beynəlxalq, istərsə də Milli qanunvericilik səviyyəsində dövlət immunitetlə bağlı məsələlərin tənzimlənməsi aktuallaşmış, bu istiqamətdə konvensiyalar, bir sıra dövlətlərdə isə qanunlar qəbul edilmişdir. İlk belə beynəlxalq konvensiya 10 aprel 1926-cı ildə qəbul edilmiş dövlət gəmilərinin immunitetinə aid bir sıra qaydaların unifikasiyası üçün Brüssel Konvensiyasıdır. 24 may 1934-cü il tarixli Protokola ona əlavələr edilmişdir. Konvensiyaya görə hökumətin mülkiyyətində olan və ya hökumət tərəfindən icarəyə götürülən gəmi ticarət məqsədi daşıyarsa, özünün yükü ilə bir yerdə sülh dövründə ümumi dəniz hüququna tabedir və dövlət immunitetindən istifadə etməməlidir. Belçika, İtaliya, Almaniya, Fransa və s. dövlətlər konvensiyanın iştirakçılarıdır. İmmunitetin məhdudlaşdırılması mövqeyindən çıxış edən Brüssel Konvensiyası bunu dövlətin ticarətlə (kommersiya) məşğul olması ilə əlaqələndirir.

Regional çərçivədə qəbul edilən dövlət immuniteti haqqında Avropa Konvensiyasında immunitetlə bağlı məsələlər hərtərəfli tənzimlənilir. Bu sənəd Avropa Şurası tərəfindən 1972-ci ildə qəbul edilmiş və əksər Avropa dövlətlərinin ərazisində qüvvədədir.

Dövlət immuniteti ilə bağlı məsələlərin dinamik inkişafı onun universal səviyyədə eyni qaydada tənzimlənməsini zəruri etmişdir. Bununla əlaqədar bu məsələ BMT-nin Beynəlxalq Hüquq Komissiyasının iş proqramına daxil edilmişdir. 1991-ci ildə Komissiya tərəfindən «Dövlətlərin və onların mülkiyyətlərinin yurisdiksiya immunitetləri» adlanan sənədin layihəsi hazırlanmış, qəbul olunması üçün Baş Məclisə təqdim edilmişdir. Layihə onun bir sıra müddəaları ilə bağlı vahid mövqə olmadığına görə hələ qəbul edilməmişdir.

Həm Avropa Konvensiyasında, həm də Beynəlxalq Hüquq Komissiyasının hazırladığı layihədə dövlət immuniteti beynəlxalq ümumi hüququn ümumqəbul edilmiş müddəalarından biri kimi qiymətləndirilir. Hər iki sənəddə göstərilir ki, dövlət özünə və öz mülkiyyətinə münasibətdə immunitetə malikdir, dövləti onun razılığı olmadan digər dövlətin məhkəmə yurisdiksiyasına tabe etmək yolverilməzdir, dövlətə qarşı hər hansı məcburet tədbirlərindən istifadə etmək olmaz və s. Lakin dövlət kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olmaqla immunitətdən könüllü imtina etmiş olur.

Dövlət immuniteti ilə bağlı məsələlər milli qanunvericiliklərdə də öz əksini tapmışdır. Bəzi dövlətlərdə bu barədə xüsusi qanunlar qəbul edilmiş, digərlərində isə immunitetlə bağlı normalar ayrı-ayrı qanunvericilik aktlarının tərkibində nəzərdə tutulmuşdur. İlk belə qanun 1976-cı ildə ABŞ-da, sonralar Böyük Britaniyada (1978-ci il), Sinqapurda (1979-cu il), Pakistanda (1981-ci il), CAR-da (1981-ci il), Kanadada (1982-ci il), Avstraliyada (1984-cü il) və s. dövlətlərdə qəbul edilmişdir. Demək olar ki, eyni cür adlandırılan bu qanunların (xarici dövlətin immunitetləri haqqında və ya dövlət immunitetləri haqqında) hamısında dövlətin xarici yurisdiksiyadan immuniteti tanınır. Məsələn ABŞ qanununda deyilir: «Xarici dövlət ABŞ məhkəmələrinin və ştatların məhkəmələrinin yurisdiksiyasından immunitetə malikdir» (m. 1604) və yaxud Böyük Britaniya qanununun 1-ci maddəsinə görə dövlət Birləşmiş Krallığın məhkəmə yurisdiksiyasından immunitetə malikdir. Eyni zamanda həmin qanunlarda göstərilir ki, dövlətin kommersiya və sair xüsusi hüquq xarakterli fəaliyyəti məhkəmədə mübahisə predmeti olduqda immunitet tanınmayacaqdır.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində dövlət immuniteti ilə bağlı normalara ayrı-ayrı qanunlarda rast gəlmək mümkündür. «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Qanunda dövlət immunitetinin məhdudlaşdırılması tendensiyası öz ifadəsini

tapmışdır. Qanuna görə dövlətin bağladığı mülki hüquqi əqdlər, əgər bu onun öz suveren funksiyalarını yerinə yetirməklə əlaqədar deyilsə, digər subyektlərin bağladığı əqdlərlə eyni statusa malikdir. Şübhəsiz ki, qanunverici burada kommersiya xarakterli əqdlərə işarə edir. Dövlət tərəfindən bağlanan hüquqi əqdin xarakteri, yəni onun ümumi hüquq və ya xüsusi xarakterli olması əqdin hüquqi təbiəti və səbəblərinə əsasən müəyyən edilir.

Azərbaycan Respublikasının Mülki-Prosessual Məcəlləsi xarici dövlətləri təmsil edən şəxslərə qarşı mülki məhkəmə məsuliyyətini istisna etmişdir. Həmin qanuna görə Azərbaycan Respublikasında yaradılan diplomatik missiyaların üzvləri, onların ailə üzvləri və onların fərdi ev işçiləri 18 fevral 1961-ci il tarixli diplomatik münasibətlər haqqında Vyana Konvensiyasının qaydalarına uyğun olaraq mülki məhkəmə məsuliyyətindən azad edilirlər. Bu hətta həmin konvensiyanın iştirakçısı olmayan dövlətlərin diplomatik personalına da aid edilir. Azərbaycan Respublikasında yaradılmış konsulluq nümayəndəliklərin üzvləri isə, konsulluğun seçilmiş qulluqçuları da daxil olmaqla 24 aprel 1963-cü il tarixli konsulluq münasibətləri haqqında Vyana Konvensiyasının qaydalarına uyğun olaraq mülki məhkəmə məsuliyyətindən azad edilirlər. Azərbaycan Respublikasının mülki məhkəmə məsuliyyəti xidməti dəvət üzrə Azərbaycan Respublikasında olan digər dövlətlərin nümayəndələrinə və onların müşayiətçilərinə də şamil edilmir.

Dövlət immunitetinin məzmunu və növləri.

Dövlət immuniteti məzmun baxımından aşağıdakı elementlərdən ibarətdir:

- 1) məhkəmə immuniteti;
- 2) iddianı qabaqcadan təmin etmə ilə bağlı tədbirlərin tətbiqindən immunitet;
- 3) məhkəmə qərarlarının məcburi icrasından immunitet;
- 4) dövlət mülkiyyətinin immuniteti;
- 5) dövlət əqdlərinin immuniteti.

Məhkəmə immunitetinə görə bir dövlət başqa bir dövlətin məhkəməsinə verilə bilməz. Dövlətə xarici dövlətlərin məhkəmə yurisdiksiyası yalnız onun razılığı ilə şamil edilə bilər. Dövləti cavabdeh qismində prosesə cəlb edilməsini yol verilməz hesab edən məhkəmə immuniteti onun iddiaçı kimi öz hüquqlarını müdafiə etməsini inkar etmir. Məhkəmə immuniteti razılığı olmayan dövlətin cavabdehliyinin tanınması deməkdir. Lakin təcrübədə dövlətin razılığı olmadan onun müxtəlif bəhanələrlə xarici dövlətin məhkəməsinə verilmə hallarına tez-tez rast gəlinir. Azərbaycan Respublikasının Cənubi Afrika Respublikasının məhkəməsinə verilməsini buna misal kimi göstərmək olar. Fransanın Bolyques Offshore şirkətinin iddiasına əsasən Cənubi Afrika Respublikasının Keyptaun limanında Xəzər Hövzə Qəza Xilasetmə İdarəsinə məxsus olan «Tiqr» yedək gəmisinin üzərinə həbs qoyulur. İş üzrə iddiaçı Azərbaycan Respublikasının cavabdeh qismində cəlb edilməsi tələbi ilə çıxış edir. Buna münasibət bildirən Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyinin açıqlamasında Xəzər Hövzə Qəza Xilasetmə İdarəsinin dövlət təşkilatı olmaması, «Tiqr» gəmisini ilə bağlı məsələlərdə Azərbaycan Respublikasının həmin idarənin istənilən öhdəlikləri üzrə məsuliyyət daşımaması, belə tərəflərin əsassız olduğu göstərilir. Qeyd olunan məsələ ilə bağlı Keyptaun məhkəməsi tərəfindən Azərbaycan Respublikasının cavabdeh tərəf kimi məhkəmə prosesinə cəlb olunması və Azərbaycanın prosesdə iştirak etmədiyi təqdirdə ona münasibətdə müvafiq qərarın çıxarılması əsassızdır və yolverilməzdir. Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki,

beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq dövlətlərin razılığı olmadan və həmin dövlətlər istənilən məhkəmə orqanının yurisdiksiyasını özlərinə münasibətdə şamil etmədikləri təqdirdə, onlar məhkəmə proseslərinə cavabdeh tərəf kimi cəlb oluna bilməz.

İddianın qabaqcadan təmin edilməsindən immunitet aşağıdakıları nəzərdə tutur: dövlətə qarşı irəli sürülən iddianı qabaqcadan təmin etməkdən ötrü dövlətin əleyhinə onun razılığı olmadan hər hansı məcburetə tədbirlərinin tətbiqi yolverilməzdir. Dövlət xarici dövlətin məhkəməsində cavabdehliyə razılıq versə belə, həmin razılıq iddianın qabaqcadan təmin edilməsi ilə bağlı tədbirlərin tətbiqinə şamil olunmur. Təcrübədə iddianı qabaqcadan təmin etmək məqsədilə dövlətin razılığı olmadan ona qarşı tətbiq edilən məcburetə tədbiri kimi xarici limanda dövlət gəmisini tutub saxlamaq, xarici banklarda dövlətin valyuta hesablarına həbs qoymaq, dövlətin xaricdəki əmlakını siyahıya almaq və s. hallara rast gəlinir. Məsələn, 18 may 1948-ci ildə Nyu-York limanında «Rusiya» sovet gəmisinə iki fiziki şəxsin gəmiyə qarşı qaldırdığı iddianı təmin etmək məqsədi ilə həbs qoyulur. Sovet hökumətinin tapşırığı ilə sovet səfirliyi «Rusiya» gəmisinin Sovet İttifaqına məxsus olduğu üçün immunitetə malik olmasını ABŞ dövlət departamentinin diqqətinə çatdırmışdır. ABŞ departamenti də öz növbəsində gəmisinin sovet hökumətinə məxsus olduğu üçün immunitetə malik olması haqqında sovet səfirinin pretenziyasını qəbul etmiş və gəmi üzərində həbs götürülmüşdür.

Məhkəmə qərarlarının məcburi icrasından immunitet aşağıdakıları nəzərdə tutur: dövlətin razılığı olmadan ona və onun əmlakına qarşı xarici məhkəmə qərarlarını icra etmək məqsədi ilə hər hansı məcburetə tədbiri tətbiq etmək olmaz. Dövlətin özünün xarici məhkəməyə verilməsinə razılığı məhkəmənin çıxardığı qərarın icrasına razılığı nəzərdə tutmur. Məhkəmənin dövlətin əleyhinə çıxardığı qərarı yalnız dövlətin xüsusi olaraq icra üçün verdiyi razılıqdan sonra icra oluna bilər.

Dövlət mülkiyyətinin immuniteti xaricdə yerləşən dövlət əmlakının hüquqi reciminin əsasını təşkil edir. Dövlət mülkiyyətinin immunitetinə görə dövlət əmlakı toxunulmaz hesab edilir.

Dövlət mülkiyyəti ilə bağlı məsələlər ancaq məhkəmə araşdırmaları zamanı meydana gəlir. Ona görə də məhkəmə araşdırmaları ilə əlaqədar olan yuxarıda qeyd etdiyimiz immunitətlərdən fərqli olaraq dövlət mülkiyyətinin immunitetinə daha geniş kontekstdə baxmaq lazımdır. Mülkiyyət immunitetinə görə dövlətin hər hansı əmlakın ona məxsus olması haqqında bəyanatı belə müzakirəyə çıxarıla bilməz və bu fakt kimi qəbul edilməlidir. Bu baxımdan 1921-ci ildə Böyük Britaniya məhkəməsinin «**Lyuter Seqora qarşı**» iş üzrə çıxardığı qərar maraqlıdır. Orada göstərilir ki, əgər xarici dövlətin nümayəndəsinin İngiltərəyə gətirdiyi məhsul (əmtəə) dövlət adından gətirilirsə və məhsulun (əmtəənin) xarici hökumətə məxsus olması elan edilirsə (və ya bəyanat verilir), heç bir İngiltərə məhkəməsinin belə elanı (bəyanatı) yoxlamaq səlahiyyəti yoxdur. Onun istintaqı dövlətlər arasında beynəlxalq nəzakət qaydalarına ziddir.

Dövlət əqdlərinin immunitetinə görə dövlətin xarici hüquqi və fiziki şəxslərlə bağladığı əqdlər yalnız dövlətin razılığı ilə xarici hüquqa tabe edilə bilər, əks təqdirdə belə əqdlər dövlətin öz hüququ ilə tənzimlənə bilər. Dövlətin xarici və hüquqi şəxslərlə bağladığı müqavilələr üzrə yaranan münasibətlər tərəflərin razılığı ilə digər hüquq seçilməyibsə, həmin dövlətin dövlətdaxili qanunvericiliyi ilə nizama salınmalıdır. Bu qayda həm məhkəmə təcrübəsində, həm də beynəlxalq müqavilələrdə öz ifadəsini tapmışdır. Hələ 1929-cu ildə Beynəlxalq Ədalət Mühakiməsinin daimi palatası özünün serb və brazilliləri haqqında çıxardığı qərarında bu qaydaya istinad etmişdir. Serb dövlət istiqrazlarının fransız sahiblərinin Yuqoslaviya dövlətinə qarşı qaldırdığı iddiaya baxarkən Palata göstərmişdir ki, istiqrazla əlaqədar tərəflərin hüquq və vəzifələri

istiqraxın buraxıldığı Fransanın qanununa deyil, Yuqoslaviya qanununa tabedir. Bu zaman Palata qeyd etmişdir ki, dövlətin öhdəliklərinin digər hüquqa tabe edilməsi onun suverenliyinə ziddir.

BMT Beynəlxalq Məhkəməsinin 6 iyun 1957-ci il tarixli Norveç istiqrazları haqqında Fransa-Norveç mübahisəsi üzrə qəbul etdiyi qərarında da «dövlətlə xarici hüquqi və fiziki şəxslər arasında» bağlanan müqavilələrə həmin dövlətin hüququ tətbiq edilməlidir qənaətinə gəlinir.

Dövlət əqdlərinin immuniteti ilə bağlı norma 1965-ci il dövlətlərlə xarici şəxslər arasında investisiya mübahisələrinin həlli qaydaları haqqında Vaşinqton Konvensiyasında özünün beynəlxalq hüquqi təsbitini tapmışdır. Konvensiyanın 42-ci maddəsinə görə tərəflər arasında investisiya mübahisələrinə tərəflərin razılığı ilə seçilən hüquq əsasında baxılır, belə hüququn seçilməsi razılıq yoxdursa mübahisədə tərəf olan dövlətin hüququ tətbiq edilir.

Beləliklə, qeyd edilən elementlər bir yerdə dövlət immunitetinin məzmununu təşkil edir. Dövlətin xüsusi hüquq xarakterli münasibətlər zamanı xüsusi statusa malik olması bir çox hallarda ona ayrı-ayrı kontraktların bağlanması zamanı mane olur. Xarici hüquqi şəxslər dövlət immunitetindən doğan hüquqi nəticələrdən çəkilmək dövlətlə kommersiya və sair xüsusi hüquq xarakterli əlaqələrə girməyə tərəddüd edirlər. Özünün xarici hüquqi və fiziki şəxslərlə münasibətlərini sadələşdirmək, onlara müəyyən təminatlar vermək məqsədi ilə dövlət bir sıra hallarda ayrı-ayrı sahələr üzrə immunitətdən imtina etməli olur. Bundan irəli gələrək dövlət immunitetinin aşağıdakı növləri fərqləndirilir: 1) mütləq immunitet; 2) funksional immunitet; 3) məhdud immunitet.

Mütləq immunitet zamanı dövlət bütün hallarda tam həcmdə immunitətdən istifadə edir. İmmunitetin məzmununu təşkil edən bütün elementlər mütləq immunitetin aid olduğu hallarda gözlənilir. Dövlət fəaliyyət növündən asılı olmayaraq, hər bir halda ona malik olur.

İmmunitet institutu tarixən mütləq immunitet növündə meydana gəlmiş, zaman keçdikcə onun yeni formaları nəzəriyyə və təcrübədə özünə yer almışdır. Qeyd edildiyi kimi mütləq immunitet beynəlxalq təsərrüfat dövriyyəsinə mane olduğundan dövlətlər könüllü olaraq ondan imtina etməli olmuşlar. Eyni zamanda, bu gün də mütləq immunitet mövqeyinə üstünlük verən dövlətlər vardır. Bu baxımdan 1986-cı ildə ABŞ-da Çin Xalq Respublikasına qarşı qaldırılan iddia ilə əlaqədar SXR hökumətinin bəyanatı maraq kəsb edir. 1911-ci ildə Çin hökuməti tərəfindən buraxılan istiqrazların ABŞ-da yaşayan sahibləri ÇXR-ə qarşı ABŞ məhkəməsində iddia qaldırırlar. İşə baxılarkən ÇXR hökuməti verdiyi bəyanatda göstərirdi ki, məhdud immunitet onu tanımayan dövlətlər üçün məcburi ola bilməz, ÇXR mütləq immunitet prinsipinə üstünlük verməkdə davam edir.

Funksional immunitet adından göründüyü kimi dövlətin yerinə yetirdiyi funksiyalardan asılı olaraq ona şamil edilir. Bu mənada dövlətin funksiyalarını iki qrupa bölürlər: 1) ümumi hüquq xarakterli funksiyalar; 2) xüsusi hüquq xarakterli funksiyalar.

Ümumi hüquq xarakterli funksiyalar birbaşa dövlətin suveren hakimiyyətə malik olmasından (**de cure imperi**) irəli gəlir. Xüsusi hüquq xarakterli funksiyaları yerinə yetirən zaman isə dövlət xüsusi şəxs qismində (**de cure gestionis**) çıxış edir. Birinci halda, yəni suveren funksiyalarını yerinə yetirməklə əlaqədar olan dövlətin fəaliyyətinə immunitet şamil edilir. İkinci halda, yəni xüsusi şəxs kimi dövlət çıxış etdikdə isə o, immunitətə malik olmur. Beləliklə, funksional immunitətə görə dövlət suveren hakimiyyətini yerinə yetirdikdə immunitətə malik olur, xüsusi şəxs qismində kommersiya

fəaliyyəti ilə məşğul olduqda immunitədən istifadə etmir.

XIX əsrin axırlarından etibarən bir sıra məhkəmələrin təcrübəsində funksional immunitətə istinad edilmişdir. Sonralar Avstriya, Belçika, İsveçrə, İtaliya, Yunanıstan, AFR və s. dövlətlərin məhkəmə təcrübəsində immunitətin bu növü tətbiq edilmişdir. Keçən əsrin 70-ci illərindən başlayaraq qəbul edilən bir sıra milli qanunlarda, o cümlədən 1976-cı il «Xarici dövlətin immunitətləri haqqında» ABŞ qanununda, 1982-ci il məhkəmələrdə dövlətə immunitət verilməsini nəzərdə tutan Kanada aktında, 1984-cü il xarici dövlətin immunitəti haqqında Avstraliya aktında funksional immunitət təsbit edilmişdir.

«Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununda da funksional immunitət öz əksini tapmışdır: «Dövlətin bağladığı mülki-hüquqi əqdlərə, əgər bu onun öz suveren funksiyalarını yerinə yetirməklə əlaqədar deyilsə, bu qanunun müddəaları tətbiq edilir». Dövlətin bağladığı mülki-hüquqi əqdlərin «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Qanunla tənzimlənməsi, əslində həmin əqdlərlə hüquqi və fiziki şəxslərin bağladığı mülki-hüquqi əqdlərin bərabər tutulması deməkdir ki, bu da nəticədə immunitətin tətbiqini istisna edir. Dövlətin bağladığı əqdlər onun öz suveren funksiyalarını yerinə yetirməklə əlaqədardırsa, onda həmin qanun tətbiq edilə bilməz.

Əqdin dövlətin suveren funksiyalarını yerinə yetirməklə əlaqədar olub-olmamasını müəyyən edərək müxtəlif meyarlardan istifadə edirlər. Daha çox əqdin xarakterini və məqsədini əsas götürürlər. «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununa görə də dövlət tərəfindən bağlanan hüquqi əqdlərin xarakteri onun hüquqi təbiəti və səbəblərinə əsasən müəyyən edilir.

Təcrübədə sadalanan meyarlar dövlət tərəfindən bağlanan əqdin xarakterini müəyyən etmək üçün kifayət etmədiyinə görə funksional immunitətlə əlaqədar ziddiyyətli qərarların qəbul edilməsinə səbəb olmuşdur. Eyni əqd bəzən bir məhkəmə instansiyasında dövlətin öz suveren funksiyalarını yerinə yetirməklə əlaqələndirilir, digərində isə həmin əqdin xüsusi-hüquqi xarakter daşdığı göstərilir. Hətta Beynəlxalq Hüquq Komissiyası özünün 1999-cu ildə Cenevrədə keçirilən əlli birinci sessiyasında BMT Baş Məclisin sorğusuna əsasən hazırladığı hesabatda göstərirdi ki, əqdin xüsusi-hüquq xarakterliyinin müəyyən edilməsi üçün dəqiq meyarlar yoxdur. Hər bir halda məsələyə konkret yanaşılmalıdır. Bu zaman məhkəmə işin bütün hallarını nəzərdən keçirməli və əqdin ümumi və ya xüsusi hüquq xarakter daşması ilə bağlı yekun nəticəyə gəlməlidir.

İmmunitətin üçüncü növü kimi qeyd etdiyimiz məhdud immunitət funksional immunitətdə olduğu kimi immunitətin tam həcmdə qəbul edilməsini inkar edir. Eyni zamanda, funksional immunitətdən fərqli olaraq məhdud immunitət formal meyarlardan deyil, konkret situasiyalardan çıxış edir. Bu zaman dövlət müəyyən edilmiş konkret situasiyalar mövcud olduqda immunitətdən istifadə etmir. Belə situasiyaların siyahısı dövlətlər arasında bağlanan ikitərəfli, regional və universal müqavilələrlə müəyyən edilə bilər.

16 may 1972-ci il «Dövlət immunitətləri haqqında» Avropa Konvensiyası məhdud immunitət mövqeyindən çıxış edərək immunitətin şamil olunmadığı konkret halları göstərmişdir. Bura aşağıdakı hallar aiddir: 1) əgər dövlət xarici məhkəmədə iddiaçı və ya üçüncü şəxs kimi çıxış edirsə və yaxud qarşılıqlı iddia verirsə; 2) dövlət işin mahiyyəti üzrə qərar çıxarıldıqdan sonra immunitətə istinad edirsə; 3) dövlət xarici məhkəmə yurisdiksiyasını tanıması haqqında bu və ya digər formada öhdəlik götürübsə; əgər bağladığı kontrakta əsasən üzərinə götürdüyü öhdəliklər üzrə onların icra olunduğu yerdə məhkəmə araşdırması keçirilirsə; 5) bağladığı əmək müqavilələri zamanı işin icra

olunduğu və ya icra olunacaq yerdə məhkəmə araşdırmaları keçirilirsə və s.

NƏTİCƏ

Təcrübədə sadalanan meyarlar dövlət tərəfindən bağlanan əqdin xarakterini müəyyən etmək üçün kifayət etmədiyinə görə funksional immunitetlə əlaqədar ziddiyyətli qərarların qəbul edilməsinə səbəb olmuşdur. Eyni əqd bəzən bir məhkəmə instansiyasında dövlətin öz suveren funksiyalarını yerinə yetirməklə əlaqələndirilir, digərində isə həmin əqdin xüsusi-hüquqi xarakter daşdığı göstərilir. Hətta Beynəlxalq Hüquq Komissiyası özünün 1999-cu ildə Cenevrədə keçirilən əlli birinci sessiyasında BMT Baş Məclisin sorğusuna əsasən hazırladığı hesabatda göstərirdi ki, əqdin xüsusi-hüquq xarakterliyinin müəyyən edilməsi üçün dəqiq meyarlar yoxdur. Hər bir halda məsələyə konkret yanaşılmalıdır. Bu zaman məhkəmə işin bütün hallarını nəzərdən keçirməli və əqdin ümumi və ya xüsusi hüquq xarakter daşması ilə bağlı yekun nəticəyə gəlməlidir.